

Avar kori torzított koponyás esetek a Tiszántúlon

Jelige:

**Avar kori torzított koponyás esetek a Tiszántúlon
TDK dolgozat**

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	1
1. Kutatástörténet	2
1. 1. Koponyatorzítás az írott források tükrében	2
1. 2. A koponyatorzítás kutatása a 19–21. század folyamán	3
1. 3. A koponyatorzítás kutatása a történeti embertanban	4
1. 4. Koponyatorzítás az avar kort megelőzően	4
2. Koponyatorzítás az avar korban	5
2. 1. Bizonytalan esetek	6
2. 1. 1. Kiszombor-O: 5. sír	6
2. 1. 2. Maroslele-Gyűrűs: 29. sír	6
2. 1. 3. Sövényháza-Kötörös halom	7
2. 1. 4. Subotica-Hussarbarrack	7
2. 1. 5. Szentés-Nagyhegy: 44. sír	8
2. 1. 6–8. Szőreg-A: 85., 91b., 124. sír	8
2. 1. 9–10. Szőreg-B: 987. és 988. sz. eset	9
2. 1. 11. Tiszavasvári-Petőfi u. 49.: 65. sír	10
2. 2. Biztos esetek	11
2. 2. 1–7. Ároktő-Csík-gát: 36., 53., 69., 77., 93., 106., 174. sír	11
2. 2. 8. Hajdúnánás-Fürj halom járás: 6. sír	12
2. 2. 9–10. Kiszombor-B: 141., 234. sír	12
2. 2. 11. Kiszombor-F: 16. sír	13
2. 2. 12. Kiszombor-O: 4. sír	14
2. 2. 13. Pitvaros-Víztározó: 72. sír	15
2. 2. 14. Szegvár-Oromdúló (32 sír)	15
2. 2. 15. Tiszavasvári-Petőfi u. 49.: 9. sír	16
3. Elemzés	17
3. 1. A kifejezetten torzított koponyájú esetek	18
3. 2. Az enyhén torzított koponyájú esetek	20
Összegzés	24
Bibliográfia	26
Táblák	

Bevezetés

A Tiszántúlon a Gepida Királyság bukását (567) követő avar korban (6. század utolsó harmada–9. század eleje) egyre több régészeti lelőhelyen mutatható ki a korábban (5–6. század) elterjedt koponyatorzítás szokása. Dolgozatomban ezen tiszántúli avar kori torzított koponyás temetkezéseket vettem vizsgálat alá. Ugyan a koponyatorzításról szóló írott kútfők jóval az avar kort megelőzően keletkeztek, mégis fontosnak tartottam azok tisztázását; tudniillik a korábbi kutatás mind a mai napig adós maradt ezzel, mivel gyakran az eredeti írott forrás tanulmányozása és rendszerint a pontos hivatkozás megadása nélkül citáltak. Ezt követően a kutatástörténeti áttekintés után röviden kitértem a koponyatorzítás embertani szempontból történő megközelítésére. A továbbiakban nagy vonalakban felvázoltam az avar kort megelőzően kialakult és gyakorolt szokás „állomáshelyeit”. Mindezek után tértem rá a dolgozat lényegére, azaz a tiszántúli, avar kori torzított koponyás temetkezések ismertetésére, elemzésére. Végül összefoglaltam az eredményeket, s levontam a következtetéseimet.

Dolgozatomat egyrészt problémafelvetésnek, másrészt az évtizedek alatt felgyűlt, olykor vitatható szakirodalmi adatok tisztázásának szántam. A kutatás célja, hogy az antropológusok segítségével összegyűjtött avar kori torzított koponyás eseteken belül a publikált esetek revízió alá, a publikálatlan esetek pedig embertani és régészeti szempontból is feldolgozásra kerüljenek. A dél-alföldi torzított koponyás esetek terén az utóbbi években főleg Marcsik Antónia és Bereczki Zsolt végeztek vizsgálatokat. Magam is ezen antropológiai vizsgálatokat használtam fel, s egészítettem ki a régészeti adatokkal. Bár nem hagytam figyelmen kívül a szakirodalmi említéseket, viszont utóbbiakat a kérdéses hitelességük miatt fenntartással kezeltem.

1. Kutatástörténet

1. 1. Koponyatorzítás az írott források tükrében

Az ókori auktorok megnevezték az ún. *Macrones* és *Macrocephali* nevű népet; viszont kérdéses, hogy a két kifejezés ugyanarra a népre vonatkozik-e.¹ Hippocrates (Kr. e. 5–4. sz.) írta le az először általa használt terminusként jelölve, hogy a *makrokefálok* szándékos koponyatorzítást alkalmaztak csecsemőkön. Továbbá „*longissima enim habentes capita generosissimos existimant*”, azaz „úgy vélik, hogy a legnemesebbeknek van a leghosszabb fejük.”² Többen Sidonius Apollinaris (Kr. u. 5. sz.) alábbi két sorára hivatkoznak:³ „...*consurgit in arctum massa rutunda caput, geminis sab fronte cavernis visus adest oculis absentibus*...”⁴ Véleményem szerint ez a szövegrészlet még nem támasztja alá a koponyatorzítás tényét, viszont Bartucz Lajos következő kiegészítése – továbbra is Sidonius Apollinarisra utalva, de latinul nem idézve – már indokolt: „Hogy pedig ne nyúljon ki az arcból a két orrnyílás, a gyenge orrot már lenyomja a reá csavart pólya, hogy a sisaknak helyet csináljon. Így torzítja el az anyai szeretet a gyermekeket a későbbi csaták kedvéért...”⁵ Érdeemes megjegyezni, hogy a koponyatorzítás kutatása során nem kerülnek megemlítésre a hunok, a gepidák, az avarok történetére vonatkozóan a legfontosabb historikusok nevei.⁶ Ezért elengedhetetlennek tartom Sidonius Apollinaris forráshelyét hangsúlyozni, annak ellenére, hogy konkrétan nem a dolgozatban tárgyalt avar kori jelenségre utal.

¹ Többek között Herodotos (Kr. e. 5. sz.) és Valerius Flaccus (Kr. u. 1. sz.) tettek említést a *Macronians/Macrones* népről (HERODOTOS II, 104; VALERIUS FLACCUS V, 151). Apollonius Rhodius (Kr. e. 3. sz.) *Argonauticája* szerint a *Macrones Macria* (Euboia görög sziget) népe. A *macrocephalik* Cerasus (ma Giresun, Törökország) közelében éltek (APOLLONIUS RHODIUS II, 1602). A két nép megnevezése közötti kapcsolatra nincs hiteles adat. Preston is csak annyi megjegyzést tett, hogy „*some writers assert, that these Macrones had their name, because most of them were Macrocephali, or had uncommonly long heads; like some among the Persians, and like certain savage tribes of this day*” (PRESTON 1811, 69).

² HIPPOCRATES VIII, 83.

³ DINGWALL 1931, 30; WERNER 1956, 16.

⁴ SIDONIUS APOLLINARIS 30, 246–248. Magyarul „a kerekded ’tömeg’ szűk koponyába emelkedik, a homlok alatti távollevő szemeknek szolgáló két üregben van a látásuk.”

⁵ BARTUCZ 1938, 460. „*acta cerebri in cameram vix ad refugos lux pervenit orbes, non tamen et clausos; nam fornice non spatioso magna vident spatia, et maioris luminis usum perspicua in puteis compensant puncta profundis. tum, ne per malas excrescat fistula duplex, obtundit teneras circumdata fascia nares, ut galeis cedant: sic propter proelia natos maternus deformat amor, quia tensa genarum non interiecto fit latior area naso*” (SIDONIUS APOLLINARIS, 30–31, 248–257).

⁶ A teljesség igénye nélkül Ammianus Marcellinus (4. sz.), Olympiodorus (5. sz.), Priscus Rhetor (5. sz.), Jordanes (6. sz.), Menander Protector (6. sz.), Procopius (6. sz.), Theophylaktos Simokattes (7. sz.), Paulus Diaconus (8. sz.). A fent megnevezett hiány okát vagy az írott kútfők töredékességében kell keresni, vagy egyszerűen nem emlékeztek meg a történetírók a jelenségről.

1. 2. A koponyatorzítás kutatása a 19–21. század folyamán

A koponyatorzítás szokása már a 19. századtól kezdve foglalkoztatta a kutatókat.⁷ Eric John Dingwall alkotta meg a koponyatorzítás kutatásának az alapművét;⁸ ehhez hasonló összefoglaló munka mindmáig nem született. A téma kutatásához további irodalmat jelentenek – a teljesség igénye nélkül – Bartucz Lajos,⁹ Nemeskéri János,¹⁰ Joachim Werner,¹¹ Kiszely István¹² és Pap Ildikó munkái.¹³ Az említettek közül néhány kritikával kezelendő. A mai magyarországi torzított koponyás lelőhelyek közelmúltbeli összegyűjtésének számít Bereczki Zsolt és Marcsik Antónia tanulmánya.¹⁴

Kiváltképpen az avar kori koponyatorzítás témakörében ismét Bartucz Lajos nevét kell megemlíteni, aki saját megfigyeléseire és jegyzeteire hagyatkozva utalt néhány avar kori esetre,¹⁵ viszont ezen esetek hitelessége kétséges, valamint több esetben ellenőrizhetetlen. Kiszely István adatai is viszonylag gyérek és kevésbé használhatók.¹⁶ Ezt követően néhány évtizedig nem írtak a témáról, egészen Fóthi Erzsébet, Lőrinczy Gábor és Marcsik Antónia Szegvár-Oromdülő lelőhellyel foglalkozó, 2000-es tanulmányának a megjelenéséig.¹⁷ Kővári Ivett és Szathmáry László Ároktő-Csík-gát lelőhelyről ismertetett több népvándorlás kori, köztük avar kori esetet.¹⁸ Legutóbb Hajdu Tamás és munkatársai foglalkoztak behatóbban az avar kori koponyatorzítással Hajdúnánás-Fürj halom járás lelőhely kapcsán, mely tanulmány alapján magam is elkezdtem az esetek összegyűjtését.¹⁹ Természetesen főképpen antropológusok foglalkoztak érdemben a témával, viszont mindenképpen hasznosnak és célravezetőnek tartom a régészeti adatokkal kiegészíteni e kutatásokat, mivel „az európai makrokefál kérdés kulcsa Magyarországon van.”²⁰

⁷ BEAR 1860; LENHOSSÉK 1878; TÖRÖK 1887.

⁸ DINGWALL 1931.

⁹ BARTUCZ 1938.

¹⁰ NEMESKÉRI 1952.

¹¹ WERNER 1956. Joachim Werner munkája kivételesnek számít abban az értelemben, hogy a régészeti kontextust háttérbe nem szorítva végzett gyűjtőmunkát.

¹² KISZELY 1978; 2006.

¹³ PAP 1983; PAP 1984; PAP 1985.

¹⁴ BERECKI–MARCSIK 2006.

¹⁵ BARTUCZ 1938; 1966.

¹⁶ KISZELY 1978.

¹⁷ FÓTHI–LŐRINCZY 2000, FÓTHI ET AL. 2000.

¹⁸ KŐVÁRI–SZATHMÁRY 2003.

¹⁹ HAJDU ET AL. 2010.

²⁰ BARTUCZ 1936, 29.

1. 3. A koponyatorzítás kutatása a történeti embertanban

A szándékos, mesterséges úton történő koponyatorzítást rendszerint már csecsemőkorban el kellett kezdeni, amikor a koponyacsontok még kevésbé ellenállóak. A bandázs nyoma általában a homlokon, a *bregma* környékén és a nyakszirten látható. A torzítás módszere alapján több típus különíthető el, melyek közül a népvándorlás korban az egyszerű homloki (*frontalis*), az egyszerű nyakszirti (*occipitalis*), a homloki-nyakszirti (*fronto-occipitalis*) és a körkörös (*circularis*) torzítás jellemző. A torzítás mértékének a megállapításánál az Oetteking–Ginzburg–Zsirov-féle ún. koponyatorzításjelzőt (OGZ) vehető alapul.²¹

Magyarországról a kutatás mai állása alapján összesen 142 lelőhelyet számítva 138 publikált, valamint 205 adatok nélküli, szakirodalomban említett, s mindezt összesítve 343 eset ismert a népvándorlás korából.²² Viszonyításképpen jelzem, hogy az avar korból Szegvár-Oromdülő lelőhely 32 sírját leszámítva egyelőre 13 lelőhelyről 25 avar kori eset tartható számon,²³ viszont a revízió folyamán a tényleges torzított koponyás temetkezések száma 14-re csökkent.²⁴

1. 4. Koponyatorzítás az avar kort megelőzően

Egyre valószínűbbnek tűnik, hogy a koponyatorzítás szokása már jóval a hunok európai megjelenése előtt, a Kr. e. 1. évezred közepén tűnt fel Közép-Ázsiában, a mai Kazahsztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán, Üzbegisztán, Türkmenisztán területén.²⁵

²¹ A vonatkozó szakirodalommal KÖVÁRI–SZATHMÁRY 2003, 135; HAJDU–BERNERT 2007, 328–329.

²² BEREZKI szóbeli közlése.

²³ Ároktő-Csík-gát: 36., 53., 69., 77., 93., 106., 174. sír, Hajdúnánás-Fürj halom járás: 6. sír, Kiszombor-B: 141., 234. sír, Kiszombor-F: 16. sír, Kiszombor-O: 4., 5. sír, Maroslele-Gyűrűs: 29. obj., Pitvaros-Víztározó: 72. sír, Sövényháza-Kötörés halom, Subotica-Hussarbarack, Szentes-Nagyhegy: 44. sír, Szőreg-Téglagyár: 85., 91b., 124. sír, Szőreg-Homokbánya: 987. és 988. sz. eset, Tiszavasvári-Petőfi u. 49.: 9., 65. sír. Nem sok adatunk van a tiszántúli régió kívüli avar kori torzított koponyás temetkezésekről. Szalai Ferenc említett egy 6–9. század közé datált példát Hirdről, valamint Kiszely István hozott egy esetet az avar kori Rácalmás-Rózsamajorról (KISZELY 1978, 27–28; SZALAI 1993, 10). A Duna-Tisza közéről nem ismerem avar kori torzított koponyás esetet. Mivel jelen vizsgálat tárgya nem terjed ki a dunántúli régió kutatására, így a továbbiakban nem részletezem az említett lelőhelyeket.

²⁴ L. 2.2. fejezet.

²⁵ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1998, 21–23; KURBANOV 2010, 129–131. Ez tehát felülírná Werner azon elméletét, hogy a legkorábbi lelőhelyek Krisztus születése körüli időre és az azutáni évszázadokra tehetők a Tien-san és a Pamír vidékén. L. Kenkol (Kirgizisztán) lelőhely (WERNER 1956, 9, 16, 97–98).

A torzított koponyás lelőhelyeket követve rajzolódhat ki a szokás elterjedési területe (Közép-Ázsia, a Fekete-tengertől északra eső vidék, Kárpát-medence). Többek között a kusánok (Kr. u. 1–3. sz.), a szakák (Kr.u. 1. századtól), utóbbiak révén a szarmaták (Kr. u. 2–5. sz.), majd az alánok, a keleti gótok, a hunok és a heftaliták is (4–5. század) torzították a koponyájukat.²⁶ Az 5. századra – az általános vélemény szerint a hunok hatására – a Kárpát-medencei népeket is elérte ez a „divat”.²⁷ Fontos megemlíteni, hogy az Alföldön néhány 3. századi szarmata lelőhelyen is megfogható,²⁸ viszont ténylegesen csak az 5. sz. elejétől mutatható ki a szokás. A kutatás mind ez idáig nem hangsúlyozta kellő mértékben, hogy a jelenség nem tűnt el a Hun Birodalom és a Gepida Királyság bukását követően, hanem kimutatható az egész avar korban.

2. Koponyatorzítás az avar korban

Az avar kori torzított koponyás esetek kutatása során számos akadályozó tényezőbe ütköztem; több esetben az adott lelőhellyel kapcsolatban vagy az antropológiai vagy a régészeti adatok teljes mértékben hiányoztak. Az olykor pontatlan, hiányos vagy ellentmondásos ásatási dokumentáció okozta tisztázatlan leletkörülmények megoldása kevés reménnyel kecsegtetett. Sokszor az irodalmi említésen kívül más információval nem rendelkezünk a csontanyagról, a temetkezési rítusról, a leletanyagról. Ha viszont rendelkezésre állt az anyag, akkor sok esetben még nem került sor a feldolgozásra, a publikálásra.

Szerencsésebb helyzetben – azaz minden szükséges, rendelkezésre álló adat tükrében – magát a torzítás tényét kellett megállapítani, tehát ki kellett szűrni a biztosan torzított koponyájú eseteket, s a behatóbb vizsgálat megkezdése előtt el kellett különíteni a bizonytalan esetektől. Dolgozatom során először ezek a bizonytalan esetek kerülnek bemutatásra. Mindezek után történt meg a jól adatolt esetek régészeti kontextusba, kronológiai rendbe történő elhelyezése a szakirodalom ismerete és lehetőség szerint a leletanyag tanulmányozása révén. A fentiek alapján készítettem egy Tízántúltra kiterjedő katasztert.

²⁶ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1998, BERECKZI–MARCSIK 2006, MENDE 2010.

²⁷ Továbbá a morvaországi langobardok, a bajorországi bajuvarok, a közép-németországi türingek és a Rhone környéki burgundok körében is feltűnt a szokás gyakorlása (WERNER 1956, ALT 2006, 115–126; KAZANSKI 2006, 127–139).

²⁸ MARCSIK 2011, 419–444.

2. 1. Bizonytalan esetek

Az összegyűjtött avar kori eseteken belül elkülönített, bizonytalan avar kori esetek terén különböző okokra (publikáció, pontos ásatási dokumentáció hiánya, az embertani vagy régészeti anyag hozzáférhetetlensége, a torzítás kétsége, a datálás kérdése) visszavezethetően 8 lelőhelyről 11 bizonytalan esetet lehetett felsorakoztatni.²⁹

2. 1. 1. Kiszombor-O: 5. sír

Kiszombor-O 5. sír kapcsán elmondható, hogy míg régészeti oldalról jól adatolt, publikált és hozzáférhető,³⁰ addig embertani részről régi, ma már ellenőrizhetetlen adattal állunk szemben. Apor László és vitéz Rosztóczy Ernő a koponyát a töredékessége ellenére is egyértelműen torzítotttnak tartotta. Megjegyezték, hogy az antropológiai jelleget tekintve az egyén nem a gepidák utóda.³¹ De mivel sem rajz, sem fényképfelvétel nem készült a koponyáról, közelebbi metrikus adat, illetve a koponyatető hiányában a továbbiakban érdemben nem lehet ezzel az esettel foglalkozni.

2. 1. 2. Maroslele-Gyűrűs: 29. obj.

Maroslele-Gyűrűs 29. objektum³² kapcsán a probléma abban áll, hogy Paja László antropológus szerint korántsem olyan egyértelmű a torzítás ténye,³³ ezért a továbbiakban eltekintek ezen eset alaposabb vizsgálat alá való vonásától.

²⁹ Kiszombor-O: 5. sír, Maroslele-Gyűrűs: 29. obj., Sövényháza-Kötörés halom, Subotica-Hussarbarack, Szentes-Nagyhegy: 44. sír, Szőreg-Téglagyár: 85., 91b., 124. sír, Szőreg-Homokbánya: 987. és 988. sz. eset, Tiszavasvári-Petőfi u. 49.: 65. sír. A bizonytalan esetek elkülönítésében Bereczki Zsolt volt segítségemre.

³⁰ Az 5. sírban (T.: K-Ny, m. 74 cm) hanyatt fekvő testhelyzetben nyugodott ez elhunyt. A koponya felett egy vaslándzsát találtak, hegyével K-i irányba, a köpüben famaradvánnyal. A medencén egy szűk nyílású, téglalap alakú vascsat, a jobb térd mellett egy vaskés a jobb bordákon egy vaskos, ovális, szűk nyílású vascsat volt, amelyhez a bőrszíjat két lemez segítségével rögzítették. A koponya mögött juhcsontok voltak. Az idős férfi koponyája töredékes, hiányos (a jobb oldali arccsont, a *maxilla* és a *mandibula* maradt meg), mégis megállapítható rajta a taxonómiai (mediterrán és a mongolid) jelleg (APOR–ROSZTÓCZY 1939, 181–182; CSALLÁNY 1939, 122–126).

³¹ APOR–ROSZTÓCZY 1939, 181–182.

³² A Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat által 2009-ben feltárt 29. számú rablott objektumban (T.: ÉNy-DK, h.: 316 cm; sz.: 168 cm; m.: 90 cm) vaskapsokkal összefogott koporsóban, nyújtott testhelyzetben nyugvó elhunyt jobb karja mellett csont tűtartó, vaskés, tojás, juh gerinccsontok kerültek elő. A 7. sz. végére, a 8. sz. elejére datálható a sír. Az egyén 30–40 év körüli nő. Torzítása nagyon enyhe, kétséges (PÓPITY ET AL. 2012, 390–407).

2. 1. 3. Sövényháza-Kőtörés halom

Sövényháza-Kőtörés halom lelőhelyen 1903-ban folytatott Reizner János ásatást, ahol őskori objektumok mellett hat sírt tárt fel. A Móra Ferenc Múzeum (továbbiakban MFM) Régiségtári Naplójában lévő bejegyzés szerint a koponyákat a munkások félrerakták. Reizner János Török Aurélnak elküldött egy makrokefál koponyát,³⁴ „amelyet a mellékletek alapján régibb középkorinak tartott.”³⁵ Mivel a koponya nem hozzáférhető, s a sír száma sem ismert, a további vizsgálatokból ki kellett zárni ezt az adatot.

2. 1. 4. Subotica-Hussarbarrack³⁶

1963-as Szekeres László-féle feltárás során ismert a lelőhely. A munkások megsemmisítették a sírokat, így a szabadkai múzeumba csak néhány avar kori edény és fém került be. A 6 év körüli gyermek koponyáján figyelték meg a torzítás nyomát, illetve egyéb patológiai elváltozásokat (*cribra orbitalia*, a szemüreg felső lemezének erőteljes felritkulása).³⁷ A lelőhelyről származó koponya torzított volta kétségtelen, viszont a temető leletkörülményeit nem ismerem. Ezen problémán felül, mivel Szabadka nem esik a fentebb tárgyalt tiszántúli régióba, így mellőztem a további vizsgálatok alól.

³³ PÓPITY ET AL. 2012, 406–407.

³⁴ MFM RÉGISÉGTÁRI NAPLÓ I/2. 10/1903.

³⁵ BARTUCZ 1938, 453. A Régiségtári Napló bejegyzése szerint nem került elő melléklet a K-Ny-i tájolású sírokból, viszont valamelyet távolabb avar kori leleteket tartalmazó sírokat tártak fel (MFM RÉGISÉGTÁRI NAPLÓ I/2. 10/1903).

³⁶ Ricz Péter katalógusában, illetve az ADAM-ban Subotica-Hussarbarrack néven nem szerepel lelőhely. Az ásatás vezetőjével és idejével megegyező lelőhely Subotica-igraliste Sand, azaz Szabadka-Sand-pálya, viszont nem zárható ki az a lehetőség, hogy Szekeres abban az évben több avar kori lelőhelyen is ásott. Takács Miklós szóbeli közlése alapján Subotica-Hussarbarrack esetleg Szabadka-Palicsi út kora avar kori lelőhellyel lehet azonos.

³⁷ FARKAS 1973, 205–206.

2. 1. 5. Szentes-Nagyhegy: 44. sír

1930–1931 folyamán vezetett Csallány Gábor ásatást a szentes-nagyhegyi lelőhelyen; bronzkori, kelta, szarmata, illetve 79 gepida és pár avar sírt tárt fel.³⁸ A 44. sírban nyugvó egyént Csallány Dezső avar mellékletű temetkezésnek tartotta,³⁹ s az 568–600 közötti időintervallumba helyezte, viszont véleményem szerint a sírnál fellépő DNy-ÉK-i tájolás,⁴⁰ s a kevésbé jellegzetes leletanyag, mint a vascsat és a vaskés nem enged – teljes joggal – az avar korra történő keltezésre következtetni. Bár tény, hogy a mellékletek alapján nem keltezhető pontosan a sír, viszont a temetőterképet vizsgálva elmondható, hogy az avar sírok döntő többsége a gepida temetőtől DK-i irányban külön csoportot alkotva helyezkedtek el. A 44. sír egyrészt messze található az avar sírok csoportjától, másrészt beleillik a gepida sírok közé. Sőt a temetőterképen a sírok jelölésénél is gepidának jelölték,⁴¹ és nem avar korinak, ezért úgy vélem, hogy nem fér további kétség ahhoz, hogy kizárjuk a példát az avar kori esetek közül.

2. 1. 6–8. Szőreg-A: 85., 91b., 124. sír

Szőreg – A, Iván-Téglagyár lelőhelyen 1902-ben 29 sírt, 1942–1943-ban újabb 130 sírt sikerült feltárni; összesítve egyet hun kori, közel 100-at, a szórványokkal együtt pedig 118-at gepida, 29-et avar kori temetkezésnek írtak le. A koponyatorzítás szokása az itteni gepida populációban is feltűnt,⁴² és a gepidák mellett avar kori torzított koponyás temetkezések is megfigyelhetők a 85.,⁴³ a 91b.⁴⁴ és a 124. sír⁴⁵ esetében. Mindhárom

³⁸ CSALLÁNY 1961, 333; PÁRDUCZ 1963, 12, 34.

³⁹ A 44. sírban (T.: DNy-ÉK, m.: 120 cm) nyugvó egyén mellől egy vascsat hiányzó tüskével és egy vaskés került elő (PÁRDUCZ 1963, 12).

⁴⁰ A gepida és az avar kori sírok is nagyrészt Ny-K-i, DNy-ÉK-i tájolásúak.

⁴¹ MFM ADATTÁR.

⁴² Az antropológiai adatokat Bartucz Lajos, majd Kiszely István közölte (BARTUCZ 1966, 260–285; KISZELY 1978, 25–29). A koponyák töredékessége miatt az újabb vizsgálatok szerint a hatból csak kettőről mondható el biztosan, hogy torzított koponyájú (75. és 126. sír) (CSALLÁNY 1961, 167; NAGY 2005, 120; 132; 195).

⁴³ 85. sír: „E koponya régészeti adatai nem ismeretesek. Jegyzeteim szerint a 85. sír felett feküdt. Csallány (1961) könyvében a 85. sír avar. Ha tehát ez felette volt, akkor az avarok temetkezésekor megbolygatott gepida sírról van szó, amit a koponya torzítása is igazol” (BARTUCZ 1966, 269). A feljegyzés több ponton is támadható, de leginkább az az elmélete, miszerint maga a koponya torzított volta jelezné az egyén etnikumát. A sír mélysége -210–255 cm, s -110 cm mélyen jelentkezett még egy koponya. Bartucz részletesen bemutatta a koponyát (sérült, az összes varrat nyitott, 30–35 év körüli nő stb.), de pontosan nem derült ki, csak feltételezte, hogy nem a vázhoz tartozó, hanem az idegen koponya a torzított. A 85 sz. avar kori fülkesírban (T.: É-D, h.: 370 cm, sz.: 105 cm, m.: a koponyánál 210, a lábnál 255 cm) hanyatt fekvő testhelyzetben nyugvó nő fejéhez egy bögrét helyeztek (BARTUCZ 1966, 269; MFM ADATTÁR).

eset leletkörülménye ellentmondásos alapinformációkon nyugszik, mind a régészeti, mind az embertani háttérrel tekintve, mivel több alkalommal a Csallány-féle és a Bartucz-féle feljegyzés is hiányos, s egymásnak ellentmondó. A legnagyobb probléma, hogy az elmúlt évtizedek során eltűnt a csontanyag, és így már nem lehet megvizsgálni a koponyákat. Úgy vélem, hogy minden igyekezet ellenére utólag, hetven év távlatában már lehetetlen tisztázni a leletkörülményeket.

2. 1. 9–10. Szőreg-B: 987. és 988. sz. eset

Szőreg-B, községi homokbánya lelőhelyen 1928-ban 58 késő avar kori sírt tárt fel Móra Ferenc. A sírok általánosságban véve gyöngycsüngős fülbevalót, dinnyemag alakú gyöngyöt, öntött bronz övdíszeket, vascsatot, vaskést, tűtartót, orsógombot, edényt tartalmaztak. A leletek a késő avar kor felé mutatnak. Koporsó nyomát is sikerült megfigyelni a temetőben, valamint jellemzőnek mondható a sírokban a juh-és csirkecsontok jelenléte. Két torzított koponyás esetre van adat, viszont csak az SZTE TTIK Embertani Tanszékének a leltári számai ismertek, maguk a sírszámok nem. Ennek következtében nem sikerült kideríteni a két torzított koponyás sír leletkörülményeit.

⁴⁴ A 91b jelzésű fülkesírban (T.: ÉÉNy-DDK, bejárat h.: 240 cm, az akna h.: 140 cm, bejárat sz.: 90 cm, a lábnál sz.: 70 cm, m.: aknánál 110 cm, a lábnál 300 cm) hanyatt fekvő testhelyzetben nyugvó egyén leletkörülménye szintúgy bonyolult. Először is bolygatott volt a sír (a 90. sír csontvázának felső része áthányva a 91. sírba), de további problémák is adódtak. Csallány feljegyzése ellentmondásos, mivel az egyik sírleíró lapon (amelyen a 90. és 91. sír skicce és a sírméreteket szerepeltek) 90. sírt nőinek, a 91. sírt férfinek jelezte, a másik lapon (amelyen a leleteket írta le) a 90. sírt férfinek, a 91. sírt pedig nőinek tüntette fel. A sírleíró lapon és a leltárkönyvben a 91. sír leleteiként egy orsókorong és a nagygömbös ezüst fülbevalópár szerepelt. Bartucznál Csallány szóbeli közlésére hivatkozva az szerepelt, hogy a 90. sírban függő és orsókarika, míg a 91. sírban bronztöredékek, vastöredékek és vaskés volt. Ismét pontatlanságot figyeltem meg, hogy Bartucznál már nem szerepel a 91. sír leleteiként az ezüstlemez és a kard sem, szemben a Csallány-feljegyzéssel. Továbbá az ásatási dokumentációban nem, viszont Bartucznál a 91. síron belül 91a és 91b megkülönböztetéssel rendelkező számok is szerepeltek, mely további bonyodalmakat szült. Bartucz megállapítása elhamarkodott: „mivel a 91a jelzésű koponya férfié, egészen bizonyos, hogy a 91. számú avar sír koponyájáról van szó. Az avar etnikumot alátámasztja a koponya erősen mongoloid jellege is.” Bartucz szerint a 91b jelzésű sírban 50–55 év körüli férfi nyugodott (BARTUCZ 1966, 272; MFM ADATTÁR).

⁴⁵ A 124. sz. fülkesírban (T.: É-D, h.: 240 cm, sz.: 95 cm, m.: koponyánál 160, lábnál 170 cm) rézsútosan elhelyezett egyén leletkörülménye ugyancsak bonyodalmas. Nemcsak bolygatott volt a sír (koponyája a mellkas körül, az állkapocs a lábnál), hanem a Csallány-féle feljegyzés alapján egy idegen koponya jelentkezett a jobb boka felett (MFM ADATTÁR). Bartucznál az idegen koponya 124a számot viselte, míg a vázhoz tartozó koponya a 124b-t. Bartucz szerint „mivel a sírmellékletek a csontvázhoz tartoztak, kétségtelen, hogy avar sírral van dolgunk, s a 124a jelzésű koponya más sírből került oda. Erre vall a koponya patinája és sérülése is” (BARTUCZ 1966, 274). Hozzá kell tenni, hogy az É-D tájolású fülkesír valóban az avar korra mutat, bár a sírmellékletek (vascsat, vaskés) a datálás kérdésében nem adnak közelebbi támpontot. Bartucz leírása szerint míg az idegen koponya (124a) enyhén torzított, s egy idős, 70 év körüli gepida nő koponyája, addig a vázhoz tartozó koponya egy 55–60 év körüli jelképesen trepanált koponyájú avar kori férfié (BARTUCZ 1966, 274).

A 987. sz. esetben egy 50–60 év körüli, *occipitalis* torzítású, erős mongolid jellegekkel bíró férfiról van szó, míg a 988. sz. eset egy meghatározhatatlan korú, enyhe *fronto-occipitalis* torzítású, enyhe mongolid jelleggel rendelkező nőt takar.⁴⁶

2. 1. 11. Tiszavasvári-Petőfi u. 49.: 65. sír⁴⁷

A 65. sírban (T.: É-D) az elhunyt medencéje körül hét darab préselt övveretet (négyzetes alakú, bronz vagy rosszezüst anyagú), egy vascsatot a bal combfejnél, egy vaskést a jobb medence alatt, egy háromélű nyílhegyet a combok közt, valamint térdnél állatcsontot, mint egykori ételmellékletet találtak. Az egyén az antropológiai munkákban Adultus korú nőként szerepel, míg a leletegyüttes férfire utal. Wenger közlésében – szemben Bereczki–Marcsik munkájával – nem szerepel torzított koponyájúként. Mivel a töredékes koponya és annak közelebbi adatai nem álltak a rendelkezésemre, a továbbiakban eltekintek ettől az esettől.⁴⁸

⁴⁶ ADAM 2002, 366; BERECKZI–MARCSIK 2005, 33.

⁴⁷ A temető általános bemutatását I. 2. fejezet 2. alfejezet 15. pontja (2. 2. 15.) alatt Tiszavasvári-Petőfi u. 49.: 9. sír címszó alatt.

⁴⁸ WENGER 1972, 21; FANCSALSZKY 1999, 118; BERECKZI–MARCSIK 2006, 1. táblázat.

2. 2. Biztos esetek

A bizonytalan esetek kizárása után lehetett érdemben foglalkozni a biztos esetekkel. A biztos adatok közé 7 lelőhelyről 14 esetszámot vettem fel [1–2 tábla];⁴⁹ nem számítva a Szegvár-Oromdülő lelőhelyet, mellyel a lelőhelyek száma 8-ra, az esetek száma 46-ra emelkedne, viszont a temető régészeti közlése még nem történt meg.

2. 2. 1–7. Ároktő-Csík-gát: 36., 53., 69., 77., 93., 106., 174. sír

1996-tól 2000-ig Ároktő-Csík-gát közeli homokbánya területén Lovász Emese vezetésével 250 sírt tártak fel, ebből elvileg 20 sír a „hun–germán” időszakhoz köthető, 18 sír kora avar kori, 204 sír késő avar kori és 7 sír 9. századi. A kora és késő avar kori temetőrészletből (222 sír) 7 sírt tartanak számon torzított koponyájuként. A 36. sírban 40–80 év körüli, torzított vagy ún. viseletes koponyájú férfi, az 53. sírban egy 1–2 év körüli, torzított vagy viseletes koponyájú kisgyermek, a 69. sírban egy 19–28 év körüli, viseletes koponyájú férfi (?), a 77. sírban egy 66–75 év körüli, jelképesen trepanált és ritka falcsonti torzítású nő, a 93. sírban egy 1–2 év körüli, *frontalis* torzítású kisgyermek, a 106. sírban egy 25–34 év körüli talán viseletes koponyájú nő, és végül a 174. sírban egy 40–80 év körüli, viseletes koponyájú férfi nyugodott.

A temető régészeti anyaga még publikálatlan, így az antropológiai munka során jelzett datálást (kora avar: 93. sír; késő avar: 36., 53., 77., 106., 174. sír; 9. sz.: 69. sír) erősítő tények egyelőre nem ismertek.⁵⁰

⁴⁹ Ároktő-Csík-gát: 36., 53., 69., 77., 93., 106., 174. sír, Hajdúnánás-Fürj halom járás: 6. sír, Kiszombor-B: 141., 234. sír, Kiszombor-F: 16. sír, Kiszombor-O: 4. sír, Pitvaros-Víztározó: 72. sír, Tiszavasvári-Petőfi u. 49.: 9. sír. A biztosan adatolt, torzított koponyás esetek szűkített adatbázisba történő felvételekor olyan kritériumokat vettem figyelembe, mint a pontos sírszámnak, a nemiségnek, az életkornak, a tájolás irányának és a sírablás, a bolygatottság lehetőségének a meghatározása, a viselet részei és a mellékletek pontos megnevezése, leírása, továbbá egyéb jellemzők (morfológiai és taxonómiai jelleg, torzítás módszere) megállapítása.

⁵⁰ KÖVÁRI–SZATHMÁRY 2003, 135–142, 160–161.

2. 2. 8. Hajdúnánás-Fürj halom járás: 6. sír

2005-ben az ELTE Régészeti Intézete az M3 autópálya nyomvonalán a 41/a sz. lelőhelyen tárt fel szarmata, ill. 5. századi objektumok mellett egy 19 síros temetőt, mely K-Ny-i irányú sorban húzódott a homokdomb keleti lejtőjén. 18 sír É-D tájolású, egy lósír DK-ÉNy-i irányítású volt. A temető nagy része valamilyen szinten bolygatott, viszont a rablás pontos mértékét nem lehetett megállapítani. Rácz Zsófia és Szenthe Gergely a 7. sz. második felére keltezte, s közép avar korinak határozta meg a temetőt.⁵¹

A 6. sír (T.: É-D, h.: 250 cm, sz.: 70 cm, m.: 38 cm) melléklet nélkül került elő, ami talán bolygatásnak tudható be. Az egyén 30–35 év körüli férfi. A koponyán a töredékessége ellenére is látható a kifejezettebb torzítás.⁵²

2. 2. 9–10. Kiszombor-B: 141., 234. sír

Kiszombor közvetlen környékéről tizenöt részlegesen feltárt avar kori temető ismert;⁵³ közülük három temetőben fordult elő avar kori torzított koponyás sír. Időben közülük Kiszombor-B (Blaskovics F.-né földje) temető a legkorábbi.⁵⁴ A lelőhely 426 sírját Móra Ferenc tárta fel 1928 nyarán; őskori, 2–4. századi római kori barbár, gepida, avar, 10–11. századi temetkezések fordultak elő. Legalább nyolc biztosan avar kori sírral lehet számolni, melyek szemesgyöngyöket, gömbcsüngős fülbevalót, trapéz alakú vascsatot, bronzcsatot, kést, tűzkövet, hullámvonaldíszes kerámiát, illetve tölcséres szájú edényt stb. tartalmaztak.⁵⁵ Az antropológiai vizsgálatokat Bartucz Lajos végezte és közölte.⁵⁶ Marcsik Antónia és Lipták Pál utólagos vizsgálatai bebizonyították, hogy a 21-ből 9 esetben igazolható ténylegesen a koponya művi torzítása; ebből a számból

⁵¹ A félreértések elkerülése végett itt jegyezném meg, hogy a régészeti kronológiai felosztás helyenként változó. Vö. Rácz Zsófia–Szenthe Gergely, illetve Fancsalszky Gábor által közép avar korra datált temetők (Hajdúnánás-Fürj halom járás, Tiszavasvári-Petőfi u. 49.) és Bende Livia által késő avar korinak meghatározott Pitvaros-Víztározó lelőhely közel egykorú (előbbi kettő: kb. 650/670–710/720, utóbbi 7. sz. utolsó harmada, 7–8. sz. fordulója) (FANCALSZKY 1999, 127; BENDE 2000, 199, 206; RÁ CZ–SZENTHE 2010; 328–329).

⁵² HAJDU ET AL. 2010, 340, 350; RÁ CZ–SZENTHE 2010, 310, 312, 324–330.

⁵³ KÜ RTI 2006, 31.

⁵⁴ CSALLÁNY 1961, 170. A 6. sz. végi avar leletanyag nem különíthető el jól, viszont a 7. sz. elejétől pontosan keltezhető leletek ismertek (l.: Kiszombor-O 2. sír) (CSALLÁNY 1939, KÜ RTI 2008).

⁵⁵ TÖRÖK 1936, 101–102; ADAM 2002, 201, MFM ADATTÁR.

⁵⁶ Az 54 mérhető koponyából 21-en állapította meg a torzítás jelét (BARTUCZ 1936).

nyolc eset a gepidákhoz köthető,⁵⁷ a kilencedik eset, a 234. sírban nyugvó egyén az eltérő tájolása és leletanyaga miatt minden bizonnyal kora avar kori. Bereczki szóbeli közlésére alapozva elmondható, hogy a 141. sír esetében is torzított koponyás temetkezéssel kell számolni. A tájolás és a leletkörülmények mindkét esetben az avar kor első felére mutatnak, s talán avar kori gepida etnikumra engednek következtetni.

A 141. sírban (T.: K-Ny, h.: 150 cm, sz.: 50 cm, m.: 70 cm) a 8–9 év körüli gyermeket hanyatt fektetve temették el. A koponya mellől kis bronzfüggő (összetört, megsemmisült), illetve a nyak tájékáról pár szem gyöngy (két darab üveggyöngy, három darab szemesgyöngy) került elő.⁵⁸ Koponyáján enyhe torzítás figyelhető meg.⁵⁹

A 234. sírban (T.: K-Ny,⁶⁰ h.: 200 cm, sz.: 50, m.: 110 cm) hanyatt fekvő nő bal felső combjához temették a csecsemőjét, valamint a holttestére egy állatkoponyát helyeztek. A nő nyaka körül 12 darab szemesgyöngy és egy üveggyöngy volt, mellkasa táján egy töredékes állapotú nagylemezgömbös/gömbcsüngős fülbevaló, míg a bal kezénél egy vaskés helyezkedett el.⁶¹ Az egyén 30–35 év körüli, mongolid vonású nő. Torzítása kettős *fronto-occipitalis*.⁶²

2. 2. 11. Kiszombor-F: 16. sír

Kiszombor-F (Nyilas-dűlő, Lőrincz J. halma) lelőhelyen honfoglaló magyar sírok mellett körülbelül 40 avar kori sírt tárt fel Móra Ferenc 1930-ban. A sírok közül 27 sír tartalmazott mellékletet (pl. szemesgyöngyök, dinnyemag alakú gyöngyök, gyöngycsüngős fülbevaló, tűtartó, bikónikus orsógomb, bronzlemezes, ill. öntött

⁵⁷ Öt esetben férfi, három esetben nő, egy esetben meghatározhatatlan nemű egyénnél figyelték meg a torzítást (LIPTÁK–MARCSIK 1977, 42).

⁵⁸ MFM ADATTÁR LELTÁRKÖNYV.

⁵⁹ Kammerhofer Judit embertani szakdolgozatában gepidaként szerepel, továbbá nem torzított koponyájuként (KAMMERHOFER 2007), viszont véleményem szerint a kora avar korra keltezhető (etnikumi meghatározástól eltekintve), továbbá Bereczki Zsolt revíziója a koponya torzított voltát támasztja alá (BERECZKI szóbeli közlése).

⁶⁰ A sírleíró kartonlapon „fordított irányú (Ny-nak néző)”, Párducznál ÉÉNy-DDK-i, Nagy Margitnál K-Ny-i tájolású sírként szerepel (PÁRDUCZ 1963, 10–11; NAGY 2004, 143).

⁶¹ TÖRÖK 1936, 114; PÁRDUCZ 1963, 10–11; NAGY 2004, 143; MFM ADATTÁR LELTÁRKÖNYV.

⁶² BERECZKI–MARCSIK 2006, 1. tábla; BERECZKI szóbeli közlése. Bartucz szerint szibiroid-pamirid-keleteuropid keveredést mutat (BARTUCZ 1966, 255).

övdíszek, propellerveret, kézzel formált edények stb). A temető Türk Attila–Langó Péter meghatározása szerint késő avar kori, az ADAM 7–8. századnak hozta.⁶³

A 16. sz. fülkesírban (T.: n.a., h.: 200 cm, sz.: 60, m.: 120 cm) hanyatt fekvő egyént minden jel szerint melléklet és maradandó viseleti elem nélkül temették el. Étéláldozat gyanánt jobb és bal vállánál egy-egy birkafejet helyeztek el. Az egyén Adultus korú (20–40 év közötti), mongolid vonású nő. Torzítása enyhe *fronto-occipitalis* jellegű. Koponyájának belső oldalán patológiai elváltozás, gyulladás nyoma, újsontképződés, érbenyomatok figyelhetők meg, melyek agyhártyagyulladásra engednek következtetni.⁶⁴

2. 2. 12. Kiszombor-O: 4. sír

Kiszombor-O, Rónay-szántóföld temető avar sírjait egy korábbi halomba ásták bele; összesen 7 sírt tárt fel Csallány Dezső 1937-ben. Közülük három (2., 4., 7. sír) fülkesír volt, s egy esetben (3. sír) nem hanyatt fekvő testhelyzetben, hanem zsugorítva, melléklet nélkül került eltemetésre a halott. A 7. sz. első negyedére, illetve a 620-as, 630-as évekre keltezhető a kis sírszámú temető. Csallány szerint avar kori gepidák az eltemetettek, viszont Apor–Rosztóczy szerint az egyének nem a gepidák utódai az antropológiai jelleget tekintve.⁶⁵

A 4. sz. fülkesírban (T.: K-Ny, m.: fejnél 80 cm, lábnál 120 cm) rézsútosan elhelyezkedve, melléklet és viseleti elem nélkül nyugodott az elhunyt, akinek a sírját megbolygatták. Az egyén Infantia II. korú.⁶⁶ Mediterrán és kevés mongolid bélyeg jellemzi a töredékes koponyát, viszont az enyhe torzítás egyértelműen látszik. A koponyán agyhártyagyulladás nyoma figyelhető meg.⁶⁷

⁶³ Türk Attila és Langó Péter 2003-ban hitelesíteni kívánták a temetőt, de végül nem ezt, hanem egy kora és közép avar kori lelőhelyet (Kiszombor-Tanyahalom-dűlő) találtak (ADAM 2002, 202; TÜRK–LANGÓ 2003, 241–242).

⁶⁴ BERECKZI–MARCSIK 2005, 33, BERECKZI szóbeli közlése, MFM ADATTÁR.

⁶⁵ CSALLÁNY 1939, 122–126. Összességében nagyon enyhe mongolid jellegűek az egyének koponyái, de nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy az 1., 2., 3. sír koponyája már 1939-ben hiányzott (APOR–ROSZTÓCZY 1939, 181–182).

⁶⁶ Apor–Rosztóczy szerint 13–14, Bereczki szerint inkább 11–12 év körüli gyermek (APOR–ROSZTÓCZY 1939, 181–182, BERECKZI szóbeli közlése).

⁶⁷ BERECKZI szóbeli közlése.

2. 2. 13. Pitvaros-Víztározó: 72. sír

1993–1994-ben, illetve 1996-ban víztározó építése során összesen 225 késő avar kori sírt tártak fel. A soros temető északi, déli és keleti szélét megtalálták, nyugati irányba folytatódni látszott a sírsor. A sírok főleg ÉNy-DK-i irányba tájoltak. Az ásató Bende Livia szerint a temető két kiemelkedő leletegyüttese, a csótáros lószerszámzat (51. sír)⁶⁸ és a tausírozott övgarnitúra (72. sír) nyugati kapcsolatokat mutat. Ez az említett két sír került publikálásra, maga a temető közöletlen.

A 72. sz. fülkesírban (T.: ÉÉNy-DDK), hanyatt fekvő testhelyzetben, szerves anyagba vagy vájt koporsóba helyezve nyugodott az elhunyt. A sírt feltehetően állati bolygatás érte. Ételáldozat gyanánt juh lábszárát helyezték az elhunyt mellé. Továbbá a sírban tausírozott vas övgarnitúra elemeire is leltek. Az övgarnitúrát fordított pajzs alakú, illetve kettőspajzs alakú veretek, kampóban végződő összetett veret, karikás csüngős veret, övbújtató, nagy- és kisszíjvégek képezték. A öv tartozékainak mintakincsét fonat és-szalag, ill. figurális állatmotívumok határozták meg. Az ezüsttel és sárgarézzel tausírozott, több darabból álló övgarnitúra a mellékszijas övek körét gazdagította („kárpát-medencei tausírozott övek fiatalabb csoportja”), és a késő Meroving-korra, a 620/30–670/80-as évekre datálták. A 7. század utolsó harmadában, legkésőbb a 7–8. század fordulóján került eltemetésre a Maturus korú (40–50 év körüli) férfi. Ugyan a koponya töredékes, mégis látható a *fronto-occipitalis* torzítás.⁶⁹

2. 2. 14. Szegvár-Oromdúló

Lőrinczy Gábor 1980 és 1997 között szarmata telepobjektumok és sírcsoportosulások, 10–11. századi temetőrészlet mellett 523 kora avar kori temetkezést tárt fel Szegvár-Oromdúló lelőhelyen. A temetkezési szokásokra az ÉK-DNY-i tájolás, a részleges állattemetkezés (csonkolás), a padkás, füles, padmalyos sírok, illetve fülkesírok, a kerámia fej körüli elhelyezése stb.; az embertani anyagra a koponyákat tekintve azonos (enyhén szögletes, rövid fej) megjelenési forma jellemző. 32 sírban torzított koponyájú (Juv.–Ad.–Mat. korú) nő nyugodott. Fóthi et al. nem szándékos torzítást, hanem egy

⁶⁸ BENDE 1998.

⁶⁹ BENDE 2000, 199–204; MOLNÁR 2000.

speciális viseleti elem okozta enyhe torzulást feltételeznek. A temető a kutatók szerint a dél-orosz steppével mutat biológiai és kulturális kapcsolatot.⁷⁰

2. 2. 15. Tiszavasvári-Petőfi u. 49.: 9. sír

Csallány Dezső 1959-ben kezdett el ásni Kabai Lajos telkén, illetve több sírt Horváth Attila tárt fel; így 1959–1960 folyamán összesen 96 sír került kibontásra. Ez a szám 1985-ben (Lőrinczy Gábor hitelesítő ásatása során) még 16-tal emelkedett.⁷¹ A temetőre főleg az É-D-i, ÉÉNy-DDK-i tájolású, általában bolygatott, szegényes és közepesen gazdag leletanyaggal rendelkező sírok jellemzők. A kora és közép avar korra jellemző főbb leletek közé a nagylemezgömbös arany, kislemeszgömbös ezüst fülbevaló, üveg-, szemes-, dinnyemag alakú gyöngyök, bronz és (rossz)ezüstlemezes övdíszek, ovális és trapéz alakú csat, íjvég csontlemeze, háromélű nyílhegy, balta, páncéllemez, hurkosfülű kengyel, csikózabla, tölcséres nyakú edények tartoztak, továbbá gyakori az ételmelléklet (állatcsont). Fancsalszky Gábor számos kora avar gyökerű tárgy, illetve néhány kései avar elem megléte mellett a közép avar korra (670–720) datálta a temetőt.⁷²

A 9. sírban (T.: ÉÉNy-DDK) a kulcscsontnál vaskésre, a bal könyök magasságában orsókorongra, a medencében négyszögletes alakú vascsatra és a koponya jobbán egy barna kézzel formált edényre bukkantak. A sírban Adultus korú nő nyugodott. A koponya Wenger szerint enyhén sérült és mesterségesen torzított.⁷³

⁷⁰ LŐRINCZY 1992b, 81; FÓTHI–LŐRINCZY 2000, 23; ADAM 2002, 344. Mivel a temető jellegzetességei több szempontból vizsgált közlésekből /fülkesíros temetkezés (LŐRINCZY 1994, 311–335; LŐRINCZY 1995, 399–416), részleges állattemetkezés (LŐRINCZY 1992b, 81–124), embertani anyag (FÓTHI ET AL. 2000, 191–198; FÓTHI–LŐRINCZY 2000, 23–39)/ ismert egyelőre, így egy a temetőről kialakult komplex kép közzététele előtt nem tudok érdemben foglalkozni vele. A 32 torzított koponyás (FÓTHI ET AL. 2000, 191–198; FÓTHI–LŐRINCZY 2000, 23–39) temetkezés közül néhány már publikált: 1. sír (LŐRINCZY 1991, 127–154), 130. sír (LŐRINCZY 1992, 101–103).

⁷¹ LŐRINCZY 1986, 62.

⁷² CSALLÁNY 1960, 77–78; FANCSALSKY 1999, 110, 122–127.

⁷³ WENGER 1972, 11; FANCSALSKY 1999, 112. Fancsalszky a sírleírásnál nem, csak a leletek értelmezésénél tett arra említést, hogy a 9. sírban elvileg vaskard is volt, de elveszett azóta (FANCSALSKY 1999, 125). Hogy valóban a fenti női sírból származik-e kard, vagy esetleg összecszerelődtek a leletek, nem lehet kideríteni. A fenti eset Bereczki–Marcsik adatbázisában nem szerepelt, Wenger viszont egyértelműen torzítottnak írta le (WENGER 1972, 11). Így elfogadtam az adatot, mint biztos esetet, de fenntartással kezeltem (l. 78., 93. l.)

3. Elemzés

A torzított koponyás avar kori lelőhelyek számát (7) összevetve a nem torzított koponyás avar kori lelőhelyek számával (2475)⁷⁴ az állapítható meg, hogy az avar kori torzított koponyás lelőhelyek száma igen csekélynek mondható.⁷⁵ A tiszántúli, avar kori torzított koponyájú 14 biztos esetenél közel egyenlő arányban jelentkezik a koponyatorzítás a nők és a férfiak, illetve a gyermekek körében (5–5–4 eset), s szintúgy egyenletes az életkori eloszlás (Inf. I.: 2, Inf. II.: 2, Juv.–Ad.: 2, Ad.: 3, Ad–Mat.: 2, Mat.–Sen.: 3 egyén). A korai gyermekkori elhalálozás ugyan előfordult, de alacsony arányban, tehát a tárgyalt torzított koponyájúak többsége megérte a felnőttkort. Az avar kori torzított koponyájú egyének taxonómiai jellegéről általában nincs adatunk,⁷⁶ így elmondható, hogy nincs egyértelmű kapcsolat a taxonómiai jelleg és az etnikum között, és nem lehet abból messzemenő következtetéseket levonni.⁷⁷

Az avar kori biztos eseteken belül két csoportot lehetett elkülöníteni a torzítás alapján; megkülönböztethetjük a kifejezetten torzított (4 eset),⁷⁸ illetve az enyhén torzított koponyájú (vagy viseletes koponyájúnak nevezett) eseteket (9 eset).⁷⁹ A kifejezetten torzított koponya kifejezés alatt a szándékosan, mesterséges úton történő torzítást kell érteni. Enyhén torzítottnak (vagy viseletesnek) azt a koponyát nevezik, amely felszínén ugyan felismerhető a torzító eszköz nyoma, viszont dimenzionális elváltozás nem jelentkezett rajta.⁸⁰ Az alábbiakban a két csoporton belül a nemi és az elhalálozási életkor szerinti eloszlás, a temetkezési szokás, a tárgyi emléktárgy, a

⁷⁴ ADAM 2002, 13. A fenti lelőhelyszám 1993-ig tartó gyűjtést tükrözi, s nem tartalmazza az elmúlt húsz évben feltárt avar kori lelőhelyek számát.

⁷⁵ Jelzés értékűen megemlítem, hogy Fóthi Erzsébet a Kárpát-medencei, avar kori, összehasonlító antropológiai vizsgálatába 76 lelőhelyet vont be (FÓTHI 1998, 498); ehhez képest is alacsony (0,09 %) a torzított koponyás lelőhelyek száma.

⁷⁶ Ez alól három eset, Kiszombor-B (141., 234. sír), Kiszombor-O (4. sír) képez kivételt; az előbb említett két sírban nyugvó egyének mongolid jellegekkel, utóbb említett sírban nyugvó gyermek mediterrán és kevés mongolid bélyegekkel rendelkezett.

⁷⁷ Vö. KISS 1995, 131–149.

⁷⁸ Ároktő-Csík-gát: 93. sír, Kiszombor-B 141., 234. sír, Hajdúnánás-Fürj halom járás: 6. sír. Hajdu et al. cikke szerint három (Hajdúnánás-Fürj halom járás, Tiszavasvári-Petőfi u. 49. és Subotica-Hussarbarack) lelőhelyről származó koponya számít kifejezetten torzítottnak (HAJDU ET AL. 2010, 349). Viszont Fóthi et al. szerint a tiszavasvári nő az enyhén torzított koponyájú szegváriakkal mutat hasonlóságot a koponya morfológiai és taxonómiai jellege, illetve a torzítás módja alapján (FÓTHI ET AL. 2000, 36).

⁷⁹ BERECKZI szóbeli közlése. Ároktő-Csík-gát: 36., 53., 69., 77., 106., 174. sír, Kiszombor-F: 16. sír, Pitvaros-Víztorozó: 72. sír, nem számítva Szegvár-Oromdűlőt (32 sír). Hajdu et al. tanulmányában kismértékben torzítottak Szőreg-A és Szőreg-B koponyái (HAJDU ET AL. 2010, 349), viszont e két lelőhelyet a bizonytalan leletkörülmények miatt fenntartással kezeltem.

⁸⁰ KÖVÁRI–SZATHMÁRY 2003, 160; BERECKZI szóbeli közlése.

datálás, valamint az adott torzított koponyás sír és a temető belső rendje közti viszony szempontjából veszem sorra az eseteket.

3. 1. A kifejezetten torzított koponyájú esetek

A kifejezetten torzított koponyás sírok közé három lelőhelyről összesen négy eset sorolható: Ároktő-Csík-gát: 93. sír, Hajdúnánás-Fürj halom járás: 6. sír, Kiszombor-B: 141., 234. sír [3. tábla]. A lelőhelyek lokalizációjukat nézve egymástól távol találhatók. A nemeket és az életkort tekintve egy férfi (Ad.–Mat.), egy nő (Ad.) és két gyermek (Inf. I., ill. Inf. II.) esete ismert. Tájolásuk a kora, illetve a közép avar korban szokásosnak felelt meg (K-Ny, É-D). A négy eset a temetkezési szokás és a leletanyag alapján is a kora és a közép avar korból származik. Régészeti oldalról tekintve jelen esetben Hajdúnánás-Fürj halom járás 6. sír és Kiszombor-B két sírjával lehet lényegében foglalkozni.⁸¹

Hajdúnánás-Fürj halom járás egy (vagy két) sorból álló temető teljesen feltárt sírjai (leszámítva a lósírt) É-D-i irányba tájoltak, mely tájolási szokás leginkább a kora avar kori tiszántúli területre jellemző, tehát a közép avar korra datált temető „helyi, korai tradíciókat” őrzött meg. A leghosszabb és legszélesebb sírnak (290x136 cm) a leggazdagabb leletanyaggal bíró (12.) sír bizonyult, viszont ezt leszámítva a többi sír nem mutat szabályszerűséget a sírok méreteit és a mellékletek arányát tekintve. A lelőhelyen nagyfokú (állati, gépi) bolygatást jegyeztek fel, de rablásra utaló nyomot kevésbé mutattak ki (3., 4., 6., 8. sír). A bolygatás ellenére mégis az a kép rajzolódott ki, hogy a sírsor közepe táján gazdagon felszerelt, lovas-lószerszámos férfi sírok, illetve mellettük ezüstgyöngyös női sírok, majd a sírsor két széle felé szinte csak szegényes leletanyaggal rendelkező sírok voltak. A torzított koponyás, melléklet nélküli sír az utóbbiak közé tartozott, tehát nem a temető felszereltebb sírjainak a körét gazdagította.⁸² Viszont mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy a szóban forgó erősen bolygatott (minden bizonnyal rablott) sír nem alkalmas arra, hogy az abban nyugvó egyén társadalmi besorolását megállapítsuk, mivel nem tudjuk, hogy valójában milyen viseleti elemekkel és mellékletekkel került eltemetésre. Elképzelhető, hogy éppen talán a

⁸¹ Ároktő-Csík-gát 93. sír leletkörülménye ismeretlen, Hajdúnánás-Fürj halom járás 6. sír nem tartalmazott leletet, viszont a temető többi sírja korszakjelző tárgyakkal és jellegzetességekkel rendelkezett.

⁸² RÁCZ–SZENTHE 2010, 324–325.

sírrablás ténye utal arra, hogy egykor magas társadalmi szintű egyént temettek el. Erre a kérdésre a jelenlegi módszerekkel pontos válasz nem adható. Rácz és Szenthe elveti annak a lehetőségét, hogy a kis sírszámú soros temető egy a köznéptől különálló magasabb társadalmi szinten álló közösség temetkezési helye lehetett volna, mivel a leletek mennyisége és minősége nem utal arra. A szerzőpáros meglátása szerint a „temetőkezdeményt” rövid használat után felhagyták, ezért rokonsági vagy egyéb alapokon (társadalmi különbségek) nyugvó „rendszer” nehezen kutatható.⁸³ A lelőhely közösségéről elmondható, hogy embertanilag a Tiszavasvári-Petőfi u. 49. lelőhely népességével mutat hasonlóságot.⁸⁴

Kiszombor-B lelőhely körülbelül nyolc avar kori sírját nézve a két torzított koponyás sír (141., 234. sír) [4. tábla] a kora avar korra és főleg a Tiszántúlra jellemző K-Ny-i irányba tájolt, s melyekből – Pásztor Adrien tipokronológiája alapján – az avar kor első felére jellemző szemesgyöngyök kerültek elő.⁸⁵ A 234. sírban lévő gömbcsüngős ezüsfülbevaló a kora avar korra jellemző arany nagylemezgömbcsüngős fülbevaló típus egyszerűbb kivitelű változata lehetett. Míg az arany fülbevalókat a kora avar kori rangos temetkezésekhez lehet kötni, addig az ezüsből és bronzból (és valamelyest talán később) készült, egyszerűbb változataikat szélesebb társadalmi réteg használhatta.⁸⁶ Régi ásatási dokumentáció⁸⁷ lévén a társadalmi különbségek kevésbé vizsgálhatók, mindenesetre annyi bizonyos, hogy a leletkörülmények alapján nem számolhatunk kiemelkedően magas társadalmi réteggel. Embertani szempontból Kiszombor-B lelőhely két sírjában (141., 234. sír) [5. tábla] nyugvó egyén torzítási módja az 5–6. században (főleg a gepidáknál) ismert torzítási móddal mutat hasonlóságot,⁸⁸ viszont a temetkezési szokás (K-Ny-i tájolás) és a leletanyag (szemesgyöngyök, gömbcsüngős fülbevaló) a kora avar kor felé mutatnak.⁸⁹ Etnikumot nem célszerű meghatározni, mivel csak azt lehet megállapítani, hogy mikor került az illető eltemetésre – ez esetben az avar kor első felében – viszont elképzelhető, hogy a

⁸³ RÁ CZ–SZENTHE 2010, 330.

⁸⁴ HAJDU ET AL. 2010, 349.

⁸⁵ LŐRINCZY 1992a, 164; PÁSZTOR 1995, 2. diagram.

⁸⁶ KÜRTI–LŐRINCZY 1991, 10; ORMÁNDY 1995, 156.

⁸⁷ MFM ADATTÁR.

⁸⁸ BEREZKI szóbeli közlése.

⁸⁹ Hasonló leletegyüttes (ezüst nagylemezgömbös fülbevaló, szemesgyöngyök, egyéb tárgyak) található pl. Felgyő, Ürmös-tanya avar kori temető néhány korai sírjában (92., 97. sír) (BALOGH 2010, 199, 201, 243–247).

30–35 éves nő (234. sír) még gepida közösségben születhetett.⁹⁰ Tehát a Tiszántúlon az avar kori, kifejezetten torzított koponyájú egyéneket esetleg még a Gepida Királyság fennállásának a végén vagy a kora avar korban, de még gepida közösségben „torzíthatták”.

Kővári Ivett és Szathmáry László szerint Ároktő-Csík-gát lelőhely népességét tekintve elképzelhető, hogy az 5. századi népesség egy kis része továbbélt a kora avar korban, valamint a kora avar kori népesség egy szelete szintúgy továbbélhetett a késő avar korban,⁹¹ továbbá a késő avar kori és 9. századi esetek között is erős biológiai kapcsolat mutatható ki. E megállapításokat statisztikai összehasonlító vizsgálatok és a koponyatorzítás alapján igyekeztek alátámasztani, úgy mint a kora avar kori, kifejezetten torzított koponyás 93. sír (Inf. I.) esetében is.⁹²

Ároktő-Csík-gát lelőhelyen megállapított továbbéléssel szemben Hajdúnánás-Fürj halom járás 6. sír esetében Hajdu és munkatársai szerint a torzítás nem a helyben élő gepida szokás továbbélését jelzi.⁹³ Kiszombor-B lelőhelyen nagyfokú hasonlóságot mutatnak a temető gepida és avar kori torzított koponyái.⁹⁴ Mindenesetre a kevés esetszám miatt, etnikum meghatározása nélkül idegen hatású elemként lehet értelmezni a koponyatorzítás szokását az avar korban.

3. 2. Az enyhén torzított koponyájú esetek

Az enyhén torzított koponyákat vizsgálva megállapítható, hogy az ebbe a csoportba 9 eset sorolható (nem számítva a szegvári 32 női koponyát): Ároktő-Csík-gát: 36., 53., 69., 77., 106., 174. sír, Kiszombor-F: 16. sír, Kiszombor-O: 4. sír, Pitvaros-Víztározó: 72. sír [3. tábla]. A lelőhelyek, mint Kiszombor-F, Kiszombor-O és Pitvaros-Víztározó lokalizációjukat nézve egymáshoz viszonylag közel helyezkednek el, viszont Ároktő-Csík-gát igen nagy távolságra található. A nemi és életkori arányt tekintve elmondható,

⁹⁰ Hajdu et al. korábbi régészeti munkákra hivatkozva avar kori továbbélő gepidának jelezte Kiszombor-B, Kiszombor-O, Sövényháza-Kötörés halom, Szentes-Nagyhegy lelőhelyek torzított koponyáit (HAJDU ET AL. 2010, 349). Kiszombor-O és Sövényháza-Kötörés halom bizonyosan két – előzmény nélküli – avar kori lelőhely, a szentes-nagyhegyi eset pedig minden bizonnyal a temető gepida sírjaiba illeszkedett be a temetőn belüli elhelyezkedése, a tájolása és a leletanyaga alapján, így véleményem szerint a fenti felsorolást nézve Kiszombor-B lelőhely két torzított koponyás sírját lehet avar kori gepidának tartani.

⁹¹ Viszont a késő avar kori populáció abban különbözik a kora avar koritól, hogy jóval sokszínűbb (diverz) (KŐVÁRI–SZATHMÁRY 2003, 160).

⁹² KŐVÁRI–SZATHMÁRY 2003, 160–161.

⁹³ HAJDU ET AL. 2010, 349.

⁹⁴ BEREZKI szóbeli közlése.

hogy négy férfi (Ad.–Sen.), három nő (Ad.–Sen.), két gyermek (Inf. I–II.) esete ismert. Tájolásuk a kora, közép, ill. a késő avar korban szokásosnak nevezhető (K-Ny, Ny-K, ÉNy-DK, ÉÉNy-DDK). A temetkezési szokás és a leletanyag alapján az ebbe a csoportba tartozó sírok a kora, a közép és késő avar korból származnak. Régészeti publikáció hiányában csak Kiszombor-O és Pitvaros-Víztározó lelőhelyről származó esetet lehet valamelyest értelmezni, illetve a Móra Ferenc Múzeum Adattárában hozzáférhető Kiszombor-F lelőhely ásatási dokumentációját lehet felhasználni.

Kiszombor-F lelőhelyen a sírok tájolása – abban a pár esetben, amikor feltüntetésre került – főleg, de nem kizárólagosan a Tiszántúl avar korának az első felére jellemző K-Ny és É-D.⁹⁵ A torzított koponyás (16.) sír mélysége (-120 cm) beleillik a temető biztosan avar kori sírjai közé, melyek az értelemszerűen sekélyen ásott gyermeksírok (2. sír: - 30 cm, 3. sír: - 40 cm, 8. sír: - 50 cm) kivételével mind -70–160 cm között mozognak.⁹⁶ Bár nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a felszíni adottságok különbözőek lehetnek egy lelőhely területén belül, így pontosan már nem lehet megállapítani a megásott sír tényleges mélységét. A 27 sírből előkerült dinnyemag alakú gyöngyök, bikónikus orsógombok, esztergált tűtartók, öntött bronz övveretek és indadíszes szíjvégek, lyukvédők, propellerveretek, trapéz alakú csatok alapján a temető használata inkább az avar kor második felére tehető. A lelőhely torzított koponyás 16. sírjában ugyan nem találtak leletet, viszont feljegyezték, hogy a jobb és bal vállnál egy-egy juhkoponya volt.⁹⁷ A bolygatás ténye csak kivételes esetben került rögzítésre, így nem lehet tudni, hogy a 16. sírből sírrablás/bolygatás következtében hiányoznak a leletek vagy eleve nem is voltak abban használati tárgyak, maradandó viseleti elemek. Ezért – hasonlóképpen, mint Hajdúnánás-Fürj halom járás 6. sír esetében – nem lehet az egyén társadalmi rangjára következtetni.

Pitvaros-Víztározó temető sírjai általában ÉNy-DK-i irányba tájoltak, és az aknasírok mellett előfordult hét fülkesír is. Utóbbiak körébe tartozott a torzított koponyás (72.) sír is, mely a temetkezési szokások (T: ÉÉNy-DDK, fülkesír,

⁹⁵ LÖRINCZY 1992a, 164. Tehát a közösség – legalább is a tájolást tekintve – korai hagyományokat követett, de a tárgyi emléktanyag későbbre datálja a temetőt. Ugyanakkor mindenféle általánosítás előtt nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, amelyre Balogh Csilla is felhívta a figyelmet (BALOGH 2010, 223), hogy az avar kor második felére jellemző tájolási szokásokra vonatkozóan nem készült olyan részletes elemzés, mint a kora avar kort tekintve.

⁹⁶ A lelőhelyen feltárt honfoglaló magyar sírokat a korábbi avar síroknál sekélyebbre ásták (1. sír: - 25 cm, 13. sír: - 40 cm, 23. sír: - 70 cm) (MFM ADATTÁR).

⁹⁷ MFM ADATTÁR.

ételáldozat) alapján jól adatolható, illetve az abban nyugvó Maturus korú férfi tausírozott övgarnitúrájának nyugati, Meroving-kori párhuzama alapján jól datálható a 7. sz. utolsó harmadára. Az avar kori tausírozott tárgyak közelmúlti összegyűjtése és elemzése során kiderült, hogy a Tiszántúlon csak Pitvaroson került elő ilyen tausírozott leletegyüttes.⁹⁸ Bende Livia a pitvarosi övgarnitúrát nem helyi készítménynek, hanem bajor, keleti alemann vagy langobard területről származó importként értelmezte, s rangjelző szerepet tulajdonított neki.⁹⁹ A torzított koponyájú férfi és a temetőt használó közösség társadalmi kapcsolatának a vizsgálata kétségkívül fontos adalékkal szolgálna a torzított koponyájú emberek társadalomban betöltött szerepének a megismeréséhez, viszont a temetőközlés hiányában ez nem kutatható. Történeti embertani szemszögből elmondható, hogy Pitvaros-Víztározó 72. sírban (férfi, 40–60) és Kiszombor-F 16. sírban (nő, 20–40) nyugvó egyén koponyája a torzítást illetően – nemi különbségtől függetlenül – hasonlóságot mutat [6. tábla].¹⁰⁰

A 7 síros Kiszombor-O temető a temetkezési szokás (T.: K-NY) és a leletanyag alapján a kora avar korra keltezhető, s az egyik sírban lévő Pkókas (602–610) érme *terminus post quem* datálja a 7. sz. első harmadára. A sírok leletanyagának a mennyisége és minősége között különbségek adódnak,¹⁰¹ tehát a társadalmi rangjuknak megfelelően járt ki az elhunytaknak a végtisztesség, viszont figyelembe kell venni a bolygatás tényét is. A kis sírszámból, a temetőtérképből és a gazdagon felszerelt sírokból kiindulva feltételezhető, hogy egy hirtelen felhagyott „temetőkezdeményről” vagy egy nem teljesen feltárt temető központi részéről lehet szó a lelőhely kapcsán. Elképzelhető, ahogy Csallány Dezső is vélte, hogy az etnikumi meghatározását tekintve a torzított koponyájú elhunyt avar kori gepida lehetett.¹⁰²

⁹⁸ Összevetésképpen említsem, hogy a Duna-Tisza közéről csak az alattyáni temetőből és néhány Pest megyei lelőhelyről (Budakalász-Dunapart, Vác-Kavicsbánya) ismert, viszont a Dunántúlon (pl. Keszthely-Dobogó, Kölked-Feketekapu A és B, Környe stb.) és Alsó-Ausztriában (pl. Sommerein) germán hatás következtében egyáltalán nem ritka a tausírozott ötvösmunka (a vonatkozó szakirodalommal l. HEINRICH-TAMÁSKA 2005).

⁹⁹ BENDE 2000, 206.

¹⁰⁰ BERECKZI szóbeli közlése.

¹⁰¹ Az 1. sírban íjászfelszerelés, íj csontlemezei, bogozó, háromélű nyílhegy stb.; a 2. sírban tokos markolatú, P-függesztőfüles vaskard, nagygömbös arany fülbevaló, Phókas érme stb.; az 5. sírban vaslándzsa, vaskés, két vascsat, stb.; a 6. sírban borostyángyöngy, üveggyöngyök, ezüstkánál, pincetta stb.; a 7. sírban két vascsat, rosszezüst, préselt maszkos övveretek stb. voltak. A 3. és 4. sírban nem volt lelet (CSALLÁNY 1939, 122–126).

¹⁰² CSALLÁNY 1961, 194. Viszont nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a „gepida corpus” szerkesztésének az idején Csallány még nem ismerhette az avar kori koponyatorzítás szokását, így értelemszerűen a gepidákhoz kötötte azt.

Ároktő-Csík-gát lelőhely enyhén torzított esetei a viseletesek csoportját gazdagítják.¹⁰³ A kora avar kori trepanált, s egyben torzított vagy viseletes koponyájú egyént (77. sír) új bevándorló népelemhez sorolták, mivel egyelőre úgy tűnik szerintük, hogy korábban nem ismert a jelképes trepanáció.¹⁰⁴ Szegvár-Oromdűlő a temetkezési szokás és az embertani anyag morfológiai és taxonómiai jellege alapján a 6. századi dél-orosz steppével mutat kapcsolatot, mely Lőrinczy Gábor szerint az etnikumi meghatározásban vet fel kérdéseket. Az enyhén torzított koponyák esetében viseleti elem okozta torzítást/torzulást valószínűsítene.¹⁰⁵ Viszont felmerül a kérdés, hogy milyen viseleti elem okozhatott enyhe torzulást? További kérdést vet fel az a tény, hogy férfiak körében is van példa enyhe torzításra (Ároktő-Csík-gát: 36.(?), 69.(?), 174. sír, Pitvaros-Víztározó: 72. sír), viszont ez esetben kevésbé tartom elképzelhetőnek a „viselet okozta” magyarázatot. A kérdés egyelőre nyitva áll.

Jelen dolgozat Tiszavasvári-Petőfi u. 49. 9. sír esetében a két ellentmondásos antropológiai adat miatt nem tartotta célszerűnek a kategorizálást, azaz azt a megállapítást, hogy kifejezetten torzított vagy enyhén torzított koponyájú-e az egyén.¹⁰⁶ Viszont a sír és a körülményeinek a régészeti oldalról történő bemutatása egyáltalán nem mellékes. Ugyan bolygatást csak néhány esetben jegyeztek fel, Fancsalszky Gábor a temető teljes vagy nagyfokú bolygatását, rablását feltételezi. A mellékletes és üres sírok arányát vizsgálva melléklet nélküli, szegényes, közepesen gazdag és relatíve gazdag (azaz lovas, fegyveres férfi vagy gazdag leletanyaggal rendelkező) temetkezéseket különített el. A jobban felszerelt sírok a temető korábbi, középső két sírsorából valók. Fancsalszky a torzított koponyás 9. sírt a benne található (?) vaskard alapján a relatíve gazdag csoportba sorolta,¹⁰⁷ viszont bizonytalan a lelet sírhoz való tartozása, így véleményem szerint nem megalapozott a sír relatíve gazdag csoportba történő sorolása, s nem lehet az abban nyugvó illetőnek magas társadalmi rangot tulajdonítani.

¹⁰³ Kővári Ivett és Szathmáry László két esetben „torzított vagy viseletes koponyájú” megnevezéssel illette az adott koponyát (36., 53. sír); ezeket a kismértékben torzított koponyák közé soroltam.

¹⁰⁴ Kővári–Szathmáry 2003, 160–161. Kővári Ivett és Szathmáry László falcsoni torzításnak írta le, azzal a megjegyzéssel, hogy ez a fajta torzítás igen ritka. Bereczki Zsolt szerint ez a fajta torzulás nem szándékos úton történhetett, hanem viseleti elem okozhatta (BERECZKI szóbeli közlése).

¹⁰⁵ FÓTHI–LŐRINCZY 2000, 36–37.

¹⁰⁶ A szerző nem tudta a kétséges adatokat hitelesíteni, ezért ez az eset nem került feltüntetésre a 2. és a 3. táblázatban sem.

¹⁰⁷ FANCSALSKY 1999, 124–126.

Összegzés

Dolgozatomban 13 lelőhelyről 25 avar kori torzított koponyás temetkezést ismertettem, ebből a számból 8 lelőhelyről származó 11 bizonytalan eset mellőzése után csupán 7 lelőhelyről 14 biztos esetet találtam alaposabb vizsgálatra alkalmasnak. A 14 biztos eseten belül meg kellett különböztetni a kifejezetten (4 eset), illetve az enyhén torzított (9 eset) koponyákat. Előbbiek a kora és közép, utóbbiak az egész avar korban jellegzetesek. Minden bizonnyal kora avar korra datálható Ároktő-Csík-gát 93. sír, Kiszombor-B 141., 234., Kiszombor-O 4. sír és Szegvár-Oromdülő lelőhely. Közép avar korinak határozták meg (Rácz–Szenthe, ill. Fancsalszky) Hajdúnánás-Fürj halomjárás (6. sír), valamint Tiszavasvári-Petőfi u. 49. (9. sír) lelőhelyet. Késő avar korra keltezhető Ároktő-Csík-gát 36., 53., 69., 77., 106., 174. sír, Kiszombor-F 16. sír és Pitvaros-Víztározó 72. sír. A lelőhelyek a Tiszántúlon, főleg a Tisza vonala mentén helyezkednek el. A Duna-Tisza közéről egyelőre egyáltalán nem ismert avar kori torzított koponyás lelőhely, míg a Dunántúlon két lelőhelyről két – kevésbé biztos – eset ismeretes (Hird, Rácalmás-Rózsamajor). A tiszántúli régió kívüli lelőhelyek hiánya az kutatottság hiányával is összefügg, ezért a jövőben nagyobb hangsúlyt kell fektetni a Kárpát-medence többi régiójának a kutatására.

A viszonylag kevés esetszám miatt az avar kori szokás kialakulásának a körülményei még nem teljesen egyértelműek. Úgy tűnik, hogy az avar korszak elején egy bizonyos, az avaroktól idegen hatásra feltűnik még az 5–6. században gyakori koponyatorzítás. Hajdu et al. Hajdúnánás esetében elveti annak a lehetőségét, hogy a koponyatorzítás szokása a helyben élő gepida szokás továbbélését jelezné a közép avar korban. Ezzel szemben Kövári Ivett–Szathmáry László éppen a fenti állítás ellenkezőjét mutatta ki Ároktő-Csík-gát lelőhelyen, azaz az 5. századtól a kora avar korig továbbélt a szokást ismerő népesség egy része. Kiszombor-B lelőhelyet tekintve a koponya morfológiája és a torzítás módszere alapján hasonlóságot lehet felfedezni a temető gepida és kora avar kori sírjai között. Habár a gepida továbbélés egy jele mutatkozhat meg e szokásban, a kevés esetszám miatt messzemenő következtetések levonása még nem célszerű.

A torzított koponyás sírok az adott temetőhöz való viszonyítása egyelőre azt jelzi, hogy a szóban forgó sírok jelentősen nem különülnek el a temető többi sírjától. Mindenesetre Hajdúnánás-Fürj halom járás vagy Kiszombor-F lelőhely torzított koponyás sírjaira jellemző „leletnélküliség” azt a képet mutatja, hogy a torzított koponyás sír a temetőnek nem a „felszereltebb” sírjai közé tartozott. Bár mindkét sír bolygatott, így nem is alkalmasak arra, hogy az elhunytak életükben betöltött társadalmi pozícióját megállapítsuk. Kiszombor-B lelőhely sem igazán alkalmas a társadalmi különbségek vizsgálatára; míg Pitvaros-Víztározó és Szegvár-Oromdülő lelőhelyek alkalmasak lehetnének, viszont egyelőre közöletlenek. Tiszavasvári-Petőfi u. 49. lelőhely esetében ugyan megtörtént a mellékletek alapján a temető sírjainak a csoportosítása, viszont az nem minden esetben megalapozott, s a sírrablás miatt nem mindig lehet a társadalmi rangra következtetni. Összességében elmondható, hogy a torzított koponyájú egyének társadalomban betöltött szerepének a meghatározása még várat magára.

Természetesen a kutatás nem érte el a lezárás végső fokát, mivel a fentiekben taglaltak a jelenlegi kutatás pillanatnyi fázisát tükrözik. A torzított koponyás lelőhelyek számát összevetve a nem torzított koponyás avar kori lelőhelyek számával világossá válik, hogy az avar kori koponyatorzítás kuriózumnak számít. Az avar kori torzított koponyás lelőhelyek alacsony száma az eddigi kutatás hiányosságának is értelmezhető. Mindenesetre számolnunk kell a jövőben szándékos, kifejezetten torzított koponyás esetekkel az avar kor első felében. További nem szándékos, talán viseleti elem okozta enyhén torzított, viseletesnek nevezett esetek fordulhatnak elő az avar korban, s nemcsak a nők, hanem a férfiak körében is. Szegvár-Oromdülőhöz hasonló jelenségek előfordulása más avar populációban is lehetséges. A közeljövőben várhatóan megjelenő publikációk, illetve a napvilágra kerülő új lelőhelyek fényében a fentebb tárgyaltak nem veszítik el teljes egészében a hitelességüket, viszont az eddig kialakult képen vélhetően valamelyest finomítani fognak.

BIBLIOGRÁFIA

Forráskiadványok

- APOLLONIUS RHODIUS = Apollonius Rhodius: *Argonautica*. Book II. Ford.: Preston, W. London, 1811.
- HERODOTOS = Herodotos: *The Histories*. Book II. Ford.: Godley, A. D. Cambridge, 1920.
- HIPPOCRATES = Hippocrates: *De aeribus aquis locis*. Ford.: Foès, D. – Gardeil, De J.-B. Paris, 1838.
- SIDONIUS APOLLINARIS = Sidonius Apollinaris: *Panegyricus*. Szerk.: Anderson, W.B. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0551%3Apoem%3D2>
Letöltés ideje: 2012. november 6.
- VALERIUS FLACCUS = Valerius Flaccus: *Argonautica*. Book V. Jegyzetekkel ellátta: Wijsman, H. J. W. Leiden–New York–Köln, 1996.

Felhasznált irodalom

- ADAM 2002 = *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa* I–II. *Varia Archaeologica Hungarica* XIII/1–2. Hrsg.: Szentpéteri, J. Budapest, 2002.
- ALT 2006 = Alt, K. W.: Die artifizielle Schädeldeformation bei den Westgermanen. In: *Artificial Deformation in the Human Head in Eurasian Past. OPUS Interdisciplinary Investigation in Archaeology*. Ed.: Mednikova, B. M. Institute of Archaeology RAS. Vol. 5. Moscow (2006) 115–126.
- APOR–ROSZTÓCZY 1939 = Apor L.–Rosztóczy E.: A Kiszombor-O sz. temető csontvázai. *Folia Archaeologica* I–II. (1939) 181–182.
- BALOGH 2010 = Balogh Cs.: A Felgyő, Ürmös-tanyai avar kori temető. In: Balogh Cs.–P. Fischl K.: *Felgyő, Ürmös-tanya. Bronzkori és avar kori leletek László Gyula felgyői ásatásának az anyagából*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monumenta Archaeologica 1. (2010) 185–382.

- BARTUCZ 1936 = Bartucz L.: *A kiszombori temető gepida koponyái. A Szegedi Városi Múzeum Kiadványa.* Szerk.: Cs. Sebestyén K. Szeged, 1936.
- BARTUCZ 1938 = Bartucz L.: A magyar ember. A magyarság antropológiája. *Magyar föld – Magyar faj* IV. kötet. Szerk.: Prinz Gy. et al. Budapest, 1938.
- BARTUCZ 1966 = Bartucz L.: A praehistorikus trepanáció és orvostörténeti vonatkozású sírleletek. *Paleopathologia* III. Szerk.: Palla Á. Budapest, 1966.
- BAER 1860 = von Baer, K. E.: *Die Makrocephalen im Boden der Krym und Österreichs.* St. Petersburg, 1860.
- BATIEVA 2006 = Батиева, Е.Ф.: Искусственно деформированные черепа в погребениях нижнедонских могильников (первые века нашей эры). Skulls with artificial deformations in the Lower Don cemeteries of the first centuries AD. In: *Artificial Deformation in the Human Head in Eurasian Past. OPUS Interdisciplinary Investigation in Archaeology.* Ed.: Mednikova, B. M. Institute of Archaeology RAS. Vol. 5. Moscow (2006) 53–72.
- BENDE 1998 = Bende L.: A pitvarosi késő avar kori temető 51. sírja (Adatok a késő avar kori lószerszámok díszítéséhez). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* IV. (1998) 195–230.
- BENDE 2000 = Bende L.: Tausírozott díszű övgarnitúra a pitvarosi avar temetőből. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* VI. (2000) 199–217.
- BERECZKI–MARCSIK 2005 = Berezki Zs.–Marcsik A.: Újabb torzított koponyaleletek az Alföldről. In: *IV. Kárpát-medencei Biológiai Szimpózium. Előadások összefoglalói.* Szerk.: Korsós Z. Budapest (2005) 29–34.
- BERECZKI–MARCSIK 2006 = Berezki, Zs.–Marcsik, A.: Artificial Deformation in Hungary. In: *Artificial Deformation in the Human Head in Eurasian Past. OPUS Interdisciplinary Investigation in Archaeology.* Ed.: Mednikova, B. M. Institute of Archaeology RAS. Vol. 5. Moscow (2006) 96–114.
- CSALLÁNY 1939 = Csallány D.: Kora-avarkori sírleletek. *Folia Archaeologica* I–II. (1939) 121–180.
- CSALLÁNY 1960 = Csallány D.: Szabolcs-Szatmár megye avar kori leletei. *A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* I. 1958. (1960) 31–87.

- CSALLÁNY 1961 = Csallány, D.: *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken* (454–568 u. Z.). *Archaeologica Hungarica* 38. Budapest, 1961.
- DINGWALL 1931 = Dingwall, E. J.: *Artificial Cranial Deformation. A Contribution to the Study of Ethnic Mutilations*. London, 1931.
- FANCALSZKY 1999 = Fancsalszky G.: Három avar kori temető Tiszavasváriban. *Communicationes Archaeologiae Hungariae* 1999 (1999) 107–142
- FARKAS 1973 = Farkas, Gy.: Macrocephalic and „Avar Period” mongolid anthropological finds from Woiwodina. *Acta Biologica Szegediensis* 19. (1973) 203–211.
- FÓTHI 1998 = Fóthi E.: Összehasonlító antropológiai vizsgálat a Kárpát-medence népeinek etnogenezéséhez. Embertani kapcsolatok a 6–8. században az eurázsiai steppe és a Kárpát-medence között. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve - Studia Archaeologica* IV. (1998) 497–521.
- FÓTHI ET AL. 2000= Fóthi E. – Lőrinczy G. – Marcsik A.: Régészeti és antropológiai kapcsolat az eurázsiai steppe és egy kora avar kori, kárpát-medencei népesség között. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve - Studia Archaeologica* 6. (2000) 191–198.
- FÓTHI–LŐRINCZY 2000 = Fóthi E.–Lőrinczy G.: Torzított koponyájú népesség a szegvár-oromdűlői kora avar kori temetőből. *Anthropológiai Közlemények* 41. (2000) 23–39.
- GROMOV 2006 = Громов, А. В.: Черепа из Осинкинского могильника: следы искусственного воздействия. Skulls from the Osinkinsky cemetery: Traces of deliberate influence. In: *Artificial Deformation in the Human Head in Eurasian Past. OPUS Interdisciplinary Investigation in Archaeology*. Ed.: Mednikova, B. M. Institute of Archaeology RAS. Vol. 5. Moscow (2006) 88–95.
- HEINRICH-TAMÁSKA 2005 = Heinrich-Tamaska, O.: *Studien zu den awarenzeitlichen Tauschierarbeiten*. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 11. Hrsg. Daim, F. Innsbruck, 2005.
- HAJDU–BERNERT 2007 = Hajdu T.–Bernert Zs.: Embertani adatok a Tisza-vidék szarmata és gepida korához. *Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 16. (2007) 327–344.

- HAJDU ET AL. 2010 = Hajdu T.– Guba Zs. – Pap I.: A hajdúnánási avar temető embertani leletei. *Communicationes Archaeologiae Hungariae* 2009 (2010) 339–358.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1998 = Istvánovits E.–Kulcsár V.: Vázlat a szarmaták sztyeppe-i történetéhez. In: *Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön*. Szerk.: Havassy P. Gyulai katalógusok 6. (1998) 7–32.
- KAMMERHOFER 2007 = Kammerhofer J.: *Kiszombor környéki embertani szériák feldolgozása*. Szakdolgozat. SZTE Embertani Tanszék. Szeged, 2007.
- KAZANSKI 2006 = Казанский, М.М.: Об искусственной деформации черепа у Бургундов в Эпоху Великого Переселения народов. Concerning artificial skull deformation among the Burgundians in the Great Migration Period. In: *Artificial Deformation in the Human Head in Eurasian Past. OPUS Interdisciplinary Investigation in Archaeology*. Ed.: Mednikova, B. M. Institute of Archaeology RAS. Vol. 5. Moscow (2006) 127–139.
- KISS 1995 = Kiss A.: Tanulmányok a kora avar kori kunbábonyi vezérsírról. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve - Studia Archaeologica* I. (1995) 131–149.
- KISZELY 1978 = Kiszely, I.: *The Origins of Artificial Cranial Formation in Eurasia from the Sixth Millennium B. C. to Seventh Century A. D.* BAR (British Archeological Reports) International Series. Vol. V. Oxford, 1978.
- KISZELY 2006 = Kiszely I.: *Sírok, csontok, emberek (és egy ember). Történeti embertan*. Budapest, 2006.
- KÖVÁRI–SZATHMÁRY 2003 = Kövári I.–Szathmáry L.: A továbbélés megítélése az Ároktő, Csík-gát lelőhelyen feltárt 5–9. századi csontvázleletek alapján. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XLII. (2003) 135–164.
- KURBANOV 2010 = Kurbanov, A.: *The Hephthalites: Archaeological And Historical Analysis*. PhD thesis submitted to the Department of History and Cultural Studies of the Free University. Berlin, 2010.
- KÜRTI 1983 = Kürti B.: Az avarok kora. In: *Szeged története 1. A kezdetektől 1686-ig*. Szerk.: Kristó Gy. Szeged (1983) 162–206.
- KÜRTI 2006 = Kürti B.: Avarok a kiszombori határban. *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében* 2005 (2006) 31–42.

- KÜRTI–LŐRINCZY 1991 = Kürti B.–Lőrinczy G.: „avarnak mondták magukat”. „they called themselves Avars” *Vezető a Móra Ferenc Múzeum kiállításában*. Szeged, 1991.
- LENHOSSÉK 1878 = Lenhossék J.: *A mesterségesen eltorzított koponyákról általában, különösen pedig egy Csongrádon és Székely-Udvarhelyen talált ilyenmű makrocephal és egy Alcsúthon talált barbár korból származó koponyáról*. A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei XVI. kötet II. Budapest, 1878.
- LIPTÁK–MARCSIK 1977 = Lipták P.–Marcsik A.: Kora-népvándorlás-kori embertani leletek Kelet-Magyarországon. Újabb adatok a mesterséges koponyatorzítás kérdéséhez. *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 57. 1976 (1977) 35–48.
- LŐRINCZY 1986 = Lőrinczy G.: Tiszavasvári-Petőfi u. 49. *Régészeti Füzetek* I/39. (1986) 62.
- LŐRINCZY 1991 = Lőrinczy G.: A szegvár-oromdülői kora avarkori temető 1. sírja. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984–1985/2 (1991) 127–154.
- LŐRINCZY 1992a = Lőrinczy G.: Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz. A tájolás. *A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 30–32. 1987–1989. (1991) 161–171.
- LŐRINCZY 1992b = Lőrinczy, G.: Vorläufiger Bericht über die Freilegung des Gräberfeldes aus dem 6–7. Jahrhundert in Szegvár-Oromdülő. (Weitere Daten zur Interpretierung und Bewertung der partiellen Tierbestattungen in der frühen Awarenzeit) *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1992 (1992) 81–124.
- LŐRINCZY 1994 = Lőrinczy G.: Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz. (A fülkesíros temetkezés) In: *A kőkortól a középkorig*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged (1994) 311–335.
- LŐRINCZY 1995 = Lőrinczy G.: Fülkesírok a szegvár-oromdülői kora avar kori temetőből. Néhány megjegyzés a fülkesíros temetkezések változatairól, kronológiájáról és területi elhelyezkedéséről. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve - Studia Archaeologica* 1. (1995) 399–416.
- LŐRINCZY 1998 = Lőrinczy G.: Kelet-európai steppei népesség a 6–7. századi Kárpát-medencében. Régészeti adatok a Tiszántúl kora avar kori betelepüléséhez. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve - Studia Archaeologica* 4. (1998) 343–372.

- MARCSIK 2011 = Marcsik A.: Szarmaták az Alföldön. Újabb adatok a szarmata időszak embertani arculatához (Madaras-Halmok). In: Kőhegyi M.–Vörös G.: *Madaras-Halmok. Kr. u. 2–5. századi szarmata temető*. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 1. Szerk.: Felföldi Sz. Sorozatszerk.: Révész L. (2011) 419–444.
- MENDE 2010 = Mende B. G.: *Régészeti csonttan*.
<http://www.archeo.mta.hu / antropologia>
Letöltés ideje: 2011. január 11.
- MOLNÁR 2000 = Molnár E.: *Egy avar kori temető (Pitvaros-Víztározó) szisztematikus embertani feldolgozása*. PHD értekezés. SZTE Embertani Tanszék. Szeged, 2000.
- NAGY 2004 = Nagy M.: A hódmezővásárhely-kishomoki gepida temető (elemzés). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* X. (2004) 129–240.
- NEMESKÉRI 1952 = Nemeskéri, J.: An anthropological examination of recent macrocephalic finds. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* II. (1952) 223–233.
- ORMÁNDY 1995 = Ormándy J.: Granulációs díszítésavar kori tárgyakon. Gúla- és lemezgömbcsüngös arany fülbevalók. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 1. (1995) 151–181.
- PAP 1983 = Pap, I.: Data to the Problem of Artificial Cranial Deformation, Part I. *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici* 75 (1983) 339–350.
- PAP 1984 = Pap, I.: Data to the Problem of Artificial Cranial Deformation, Part II. *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici* 76 (1984) 335–350.
- PAP 1985 = Pap, I.: Data to the Problem of Artificial Cranial Deformation, Part III. *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici* 77 (1985) 281–289.
- PÁRDUCZ 1963 = Párducz, M.: *Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn*. *Studia Archaeologica* I. Budapest, 1963.
- PÁSZTOR 1995 = Pásztor A.: A kora és közép avar kori gyöngyök és a bizánci éremleletes sírok kronológiai kapcsolata. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 11. (1995) 69–92.

- PÓPITY ET AL. 2012 = Pópity D.–Kovács Zs. E.–Paja L.: Egyedi díszítésű késő avar kori csont tűtartó Maroslele határából (Csongrád megye). In: *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszogat 2009. évi feltárásairól. 2009 Field Service for Cultural Heritage book and Review of Archaeological Investigations*. Szerk.: Kvassay J. Budapest (2012) 389–419.
- PRESTON 1811 = Preston, W.: *Notes and observations, critical, historical, and explanatory, on the Argonautics of Apollonius Rhodius*. London, 1811.
- RÁCZ–SZENTHE 2010 = Rácz Zs.–Szenthe G.: Hajdúnánás-Fürj halom járás avar temetője. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2009 (2010) 309–335.
- RICZ 1979 = Ricz, P.: Arheoloska nalazista seobe naroda u severoistocnoj Backoj. *Rad Vojvodanskih Muzeja* 25. (1979) 25–40.
- SZALAI 1993 = Szalai F.: A Pécs-Málom és Zsibót-Domolospusztal lelőhelyeken feltárt koranépvándorlás kori temetkezések antropológiai vizsgálata. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 38. (1993) 103–114.
- TÖRÖK 1887 = Török A.: A koponya mesterséges eltorzításáról. *Természettudományi Közlöny* 19. kötet 214. füzet (1887) 261–265.
- TÖRÖK 1936 = Török Gy.: A kiszombori germán temető helye népvándorláskori emlékeink között. *Dolgozatok* XII. Szeged (1936) 102–154.
- TÜRK–LANGÓ 2003 = Türk A.–Langó P.: Kiszombor, Tanyahalom-dűlő (Feltételezett Kiszombor-F lelőhely). In: *Régészeti Kutatások Magyarországon* 2003 (2004) 241–242.
- WENGER 1972 = Wenger, S.: Anthropological Examination of the Osteological Material Deriving from the Avar Period Cemetery at Tiszavasvári (Hungary). *Studia historico-anthropologica (Anthropologia Hungarica)* XI. (1972) 5–81.
- WERNER 1956 = Werner, J.: *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*. Abhandlungen Neue Hefte 38. München, 1956.
- ZENTAI 1996 = Zentai L.: *A Kárpát-medence domborzati térképe*. <http://keptar.oszk.hu/000300/000383>
Letöltés ideje: 2012. november 5.



1. tábla:

Az avar kori, tiszántúli, torzított koponyás lelőhelyek térképre vetítve (Alaptérkép: ZENTAI 1996)

	Lelőhely megnevezése	Sír	Tájolás	Sír méretei (cm)	Bolygatás	Nem	Életkor	Taxon	Torzítás	Viselet részei, mellékletek	Egyéb	Datálás	Hivatkozás
1.	Ároktő-Csík-gát	36	n.a.	n.a.	n.a.	férfi	40–80	n.a.	torzított vagy viseletes	n.a.	–	késő avar kori	KÓVÁRI–SZATHMÁRY 2003
2.	Ároktő-Csík-gát	53	n.a.	n.a.	n.a.	gyermek	1–2	n.a.	torzított vagy viseletes	n.a.	–	késő avar kori	KÓVÁRI–SZATHMÁRY 2003
3.	Ároktő-Csík-gát	69	n.a.	n.a.	n.a.	férfi?	19–28	n.a.	viseletes	n.a.	–	9. sz.	KÓVÁRI–SZATHMÁRY 2003
4.	Ároktő-Csík-gát	77	n.a.	n.a.	n.a.	nő	66–75	n.a.	falcsoni torzítás (viseletes?)	n.a.	jelképes trepanáció	késő avar kori	KÓVÁRI–SZATHMÁRY 2003
5.	Ároktő-Csík-gát	93	n.a.	n.a.	n.a.	gyermek	1–2	n.a.	homloki torzítás	n.a.	–	kora avar kori	KÓVÁRI–SZATHMÁRY 2003
6.	Ároktő-Csík-gát	106	n.a.	n.a.	n.a.	nő	25–34	n.a.	talán viseletes	n.a.	–	késő avar kori	KÓVÁRI–SZATHMÁRY 2003
7.	Ároktő-Csík-gát	174	n.a.	n.a.	n.a.	férfi	40–80	n.a.	viseletes	n.a.	–	késő avar kori	KÓVÁRI–SZATHMÁRY 2003
8.	Hajdúnánás-Fürj halom járás (41.sz.lh.)	6	É–D	h.: 250 sz.: 70 m.: 38	igen	férfi	35–50	n.a.	kifejezett torzítás	–	–	közép avar kori, 7. sz. 2. fele	HAJDU ET AL. 2010 RÁCZ–SZENTHE 2010
9.	Kiszombor-B	141	K–Ny	h.: 150 sz.:50 m.: 70	n.a.	gyermek	8–9	n.a.	enyhe torzítás	fülnél kis bronzfüggő (összetört) gyöngyök (2 üveg, 3 szemesgyöngy)	–	kora avar kori	BERECZKI SZÓBELI MFM ADATTÁR, LTK.
10.	Kiszombor-B	234	K–Ny	h.: 200 sz.: 50 m.: 110	n.a.	nő	30–35	mong.	kettős fronto-occ. torzítás	szemesgyöngyök, üveggyöngy, gömbcsüngős fülbevaló, vaskés, vastörredék, állatkoponya	mellétemetett csecsemő	kora avar kori	TÖRÖK 1936 PÁRDUZ 1963 NAGY 2004 BERECZKI–MARCSIK 2006
11.	Kiszombor-F	16	n.a.	h.: 200 sz.: 60 m.: 120	n.a.	nő	20–40	mong.	enyhe fronto-occ. viseletes	–	–	késő avar kori	BERECZKI–MARCSIK 2005 MFM ADATTÁR
12.	Kiszombor-O	4	K–Ny	m.: fejnél 80 lábnál 120	igen	gyermek	Inf.II.	med. mong.	enyhe torzítás	–	fülkesír	kora avar kori, 7. sz. első harmada	CSALLÁNY 1939 ROSTÓCZY–APOR 1939 PÁRDUZ 1963
13.	Pitvaros-Víztározó	72	ÉÉNy-DDK	n.a.	igen (állati)	férfi	40–60	n.a.	enyhe fronto-occ. viseletes	tausírozott övgarnitúra, juh töredékes lábszárcsontja	fülkesír szerves anyag vagy vájt koporsó	7. sz. utolsó harmada	BENDE 2000 MOLNÁR 2000
14.	Tiszavasvári-Petőfi u. 49.	9	ÉÉNy-DDK	n.a.	n.a.	nő	Ad.	n.a.	n.a.	edény, orsógomb, bronzcsat, vaskés	–	közép avar kori 670–720	PÁRDUZ 1963 FANCSALSZKY 1999 WENGER 1972

2. tábla:
A biztos esetek

	Lelőhely megnevezése	Sír	Tájolás	Sír méretei (cm)	Bolygatás	Nem	Életkor	Taxon	Torzítás	Viselet részei, mellékletek	Egyéb	Datálás	Hivatkozás
1.	Ároktő-Csík-gát	93	n.a.	n.a.	nem	gyermek	1–2	n.a.	homloki torzítás	n.a.	–	kora avar kori	KÖVÁRI–SZATHMÁRY 2003
2.	Hajdúnánás-Fürj halom járás (41. sz. lh.)	6	É–D	h.: 250 sz.: 70 m.: 38	igen	férfi	35–50	n.a.	kifejezett torzítás	–	–	közép avar kori, 7. sz. 2. fele	HAJDU ET AL. 2009 RÁCZ–SZENTHE 2009
3.	Kiszombor-B	141	K–Ny	h.: 150 sz.: 50 m.: 70	n.a.	gyermek	8–9	n.a.	enyhe torzítás	fülnél kis bronzfüggő (összetört) gyöngyök (2 üveg, 3 szemesgyöngy)	–	kora avar kori	BERECZKI SZÓBELI, MFM ADATTÁR, LTK.
4.	Kiszombor-B	234	K–Ny	h.: 200 sz.: 50 m.: 110	n.a.	nő	30–35	mong.	kettős fronto-occ. torzítás	szemesgyöngyök, üveggyöngy, gömbcsüngős fülbevaló, vaskés, vastöredék, állatkoponya	mellétemetett csecsemő	kora avar kori	TÖRÖK 1936 PÁRDUZ 1963 NAGY 2004 BERECZKI–MARCSIK 2006

	Lelőhely megnevezése	Sír	Tájolás	Sír méretei (cm)	Bolygatás	Nem	Életkor	Taxon	Torzítás	Viselet részei, mellékletek	Egyéb	Datálás	Publikáció
1.	Ároktő-Csík-gát	36	n.a.	n.a.	n.a.	férfi	40–80	n.a.	torzított vagy viseletes	n.a.	–	késő avar kori	KÖVÁRI–SZATHMÁRY 2003
2.	Ároktő-Csík-gát	53	n.a.	n.a.	n.a.	gyermek	1–2	n.a.	torzított vagy viseletes	n.a.	–	késő avar kori	KÖVÁRI–SZATHMÁRY 2003
3.	Ároktő-Csík-gát	69	n.a.	n.a.	n.a.	férfi?	19–28	n.a.	viseletes	n.a.	–	9. sz.	KÖVÁRI–SZATHMÁRY 2003
4.	Ároktő-Csík-gát	77	n.a.	n.a.	n.a.	nő	66–75	n.a.	falcsonti torzítás (viseletes?)	n.a.	jelképes trepanáció	késő avar kori	KÖVÁRI–SZATHMÁRY 2003
5.	Ároktő-Csík-gát	106	n.a.	n.a.	n.a.	nő	25–34	n.a.	talán viseletes	n.a.	–	késő avar kori	KÖVÁRI–SZATHMÁRY 2003
6.	Ároktő-Csík-gát	174	n.a.	n.a.	n.a.	férfi	40–80	n.a.	viseletes	n.a.	–	késő avar kori	KÖVÁRI–SZATHMÁRY 2003
7.	Kiszombor-F	16	n.a.	h.: 200 sz.: 60 m.: 120	n.a.	nő	20–40	mong.	enyhe fronto-occ. viseletes	–	–	késő avar kori	CSALLÁNY 1940 BERECZKI–MARCSIK 2005
8.	Kiszombor-O	4	K–Ny	m.: fejnél 80 lábnaál 120	igen	gyermek	Inf.II.	med. mong.	enyhe torzítás	–	fülkesír	kora avar kori, 7. sz. első harmada	CSALLÁNY 1939 ROSZTÓCZY–ÁPOR 1939 PÁRDUZ 1963
9.	Pitvaros-Víztározó	72	ÉÉNy-DDK	n.a.	igen (állati)	férfi	40-60	n.a.	enyhe fronto-occ. viseletes	tausírozott övgarnitúra, juh töredékes lábszárcsontja	fülkesír szerves anyag vagy vájt koporsó	7. sz. utolsó harmada	BENDE 2000 MOLNÁR 2000

3. tábla:

fenn: A kifejezetten torzított koponyájú esetek

lenn: Az enyhén torzított koponyájú esetek



4. tábla:

1-5.: Kiszombor-B 141. sír; 6-19.: Kiszombor-B 234. sír (Fotó: Sóskuti Kornél)



1. kép



2. kép

5. tábla:

1. kép: Kiszombor-B 141. sír: Kifejezetten torzított koponya (Fotó: Bereczki Zsolt)
2. kép: Kiszombor-B 234. sír: Kifejezetten torzított koponya (Fotó: Bereczki Zsolt)



1. kép



2. kép

6. tábla:

1. kép: Kiszombor-F 16. sír: Enyhén torzított koponya (Fotó: Bereczki Zsolt)

2. kép: Pitvaros-Víztározó 72. sír: Enyhén torzított koponya (Fotó: Bereczki Zsolt)